

Etapy rozwoju gospodarczego Gruzji w latach 1801 – 2004

Krzysztof Dąbrowski

Międzywydziałowe Indywidualne Studia Matematyczno-Przyrodnicze

Uniwersytet Warszawski

2004

1. Ogólne uwarunkowania życia gospodarczego w Gruzji.

Gruzja jest krajem położonym na przesmyku kaukaskim, który stanowi pogranicze dwóch kontynentów, odmiennych kultur i cywilizacji oraz stref wpływów rywalizujących potęg politycznych¹.

Położenie oraz sąsiedztwo wywierały przemożny wpływ na życie gospodarcze kraju. Wystarczy wspomnieć choćby starożytny i wczesnośredniowieczny rozwój handlu zagranicznego związany z Jedwabnym Szlakiem, częste wojny rujnujące środki produkcji a rzadziej napędzające koniunkturę w lokalnym rzemiośle, diametralne zmiany rynków zbytu

i warunków konkurencji wynikające z włączania gruzińskich ziem w skład sąsiednich imperiów.

Środowisko przyrodnicze określiło ramy rozwoju gruzińskiego rolnictwa, w tym zdolność wyżywienia ludności oraz asortyment produkcji eksportowej. Bogate zasoby naturalne umożliwiły rozkwit całych gałęzi gospodarki, takich jak turystyka uzdrowiskowa, górnictwo – zwłaszcza manganu, hydroenergetyka, jak również produkcja wód mineralnych, których symbolem stała się woda *Bordzomi*, znana nawet w Europie.

Trudno nie wspomnieć też o ogromnym znaczeniu górzystej rzeźby, która podnosi koszty budowy i utrzymania infrastruktury transportowej (dróg, rurociągów, linii przesyłu energii) oraz wyłącza na kilka miesięcy w roku całe regiony z udziału w życiu gospodarczym kraju. Poza tym, w obszarach wysokogórskich, dominują tradycyjne metody produkcji a nowe techniki są tam wdrażane wolniej i na mniejszą skalę. To zaś, w połączeniu z mocno utrudnionym transportem do niżej położonych skupisk ludzkich – potencjalnych rynków zbytu, sprawia, że rozległe obszary wysokogórskie odznaczają się bardzo niską towarowością produkcji.

2. Zakres przestrzenny analizy - przemiany terytorialne Gruzji od schyłku XVIII w.

Przystępując do periodyzacji zjawisk gospodarczych Gruzji w ciągu dwóch stuleci należy odnieść się do przestrzennego zakresu analizy. W tak relatywnie długim wycinku dziejów zmieniały się granice państwa gruzińskiego oraz jednostek administracyjnych, na jakie podzielono ziemie gruzińskie podczas zaborów². Dla okresu 1801 do 1918 roku opis

¹ W ciągu ostatnich 2000 lat Kaukaz Południowy był terenem regularnie podbijanym przez Rzym, Persję, Arabów, Bizancjum, Imperium Osmańskie, Mongołów, Timurydów, Chazarów i Rosję. W okresie omawianego dwustulecia największą aktywność przejawiały początkowo Turcja, Persja i Rosja, później - tj. w XX w. - do rywalizacji dołączyły również Wielka Brytania, Niemcy, Włochy a ostatnio również Stany Zjednoczone. Oczywiście aktywność państw zachodnich była bardziej ograniczona niż bezpośrednich sąsiadów Gruzji a bilans ich działań często okazywał się korzystny politycznie lub gospodarczo dla Gruzinów.

² U schyłku XVIII w. Gruzja przeżywała rozbięcie dzielnicowe. Lwia część ziem dawnej monarchii wchodziła w skład dwóch królestw: Kartlii i Kachetii na wschodzie i Imereti na zachód od Gór Suramskich. Część terenów gruzińskich była rozdzielona pomiędzy na wpół niezależne księstwa (Abchazja, Guria, Swanetia, Megrelia) , inne zostały bezpośrednio włączone do Persji lub Turcji. Przez kolejny wiek, aż do I wojny światowej, niemal wszystkie ziemie dawnej Gruzji zostały zebrane w Imperium Romanowów, utworzono z nich Gubernię Kutaiską i Gubernię Tifliską. W porównaniu z wcześniejszym okresem Gruzja straciła część ziem na południu (na rzecz Guberni Jelizabetpolskiej), zaś na skutek wojen rosyjsko-tureckich dołączono Dżawachetie, Meschetię i Adżarię, czyli ziemie wcielone kilkaset lat wcześniej do Wielkiej Porty. Powstająca później na bazie guberni niepodległa Republika Mienszewika (1918-21) utraciła Adżarię Zachodnią na rzecz Turcji, południowe, rozległe obszary przypadły z kolei Armenii i Azerbejdżanu. Sowiecką Republikę Gruzji pozbawiono na wschodniej części

zjawisk gospodarczych dotyczy obszaru dwóch Guberni – Tyfliskiej i Kutaiskiej, których granice dość odbiegały od granic współczesnej Gruzji. Podstawę analizy w latach 1918-1936 (od uzyskania niepodległości do wprowadzenia konstytucji Gruzińskiej SRR) stanowi obszar odpowiadający Gruzińskiej Republice Mienszewickiej. Następnie, między 1936 a 1992 rokiem rozpatrywanym terytorium jest Gruzińska Socjalistyczna Republika Radziecka w granicach z 1936 r.

Z kolei w okresie tzw. drugiej niepodległości (tj. po 1991 r.) należy ograniczyć analizę do terytoriów kontrolowanych przez władze centralne w Tbilisi, gdyż tylko z tych terenów pochodzą dostępne dane makroekonomiczne. Natomiast w odniesieniu do terenów kontrolowanych przez separatystów i wojska rosyjskie, tj. Abchazji i Osetii Południowej można jedynie sformułować ogólne wnioski o stanie gospodarki, opierając się na doniesieniach prasowych i nielicznych publikacjach organizacji międzynarodowych. Obydwie samozwańcze republiki podlegają obecnie procesowi intensywnej integracji gospodarczej i politycznej z Federacją Rosyjską (wzajemny handel, turystyka, dotacje z budżetu centralnego, powszechne nadawanie obywatelstwa rosyjskiego, itd.) a ich więzi ekonomiczne z resztą terenów Gruzji sprowadzają się niemal wyłącznie do kontrabandy (głównie mąka, paliwo, , odzież, cytrusy, tytoń, narkotyki). Jednakże przemysł wydaje się być jednym z filarów budżetu obu separatystycznych reżimów i wspierających je wojsk rosyjskich – tzw. sił pokojowych. Przemysł ze zbuntowanych regionów i sąsiednich państw (głównie Armenii i Azerbejdżanu) jest niewątpliwie jednym z największych wyzwań dla reform gospodarczych w Gruzji.

3. Zanim przyszła Rosja... – gospodarcza zapaść w okresie od XIII do XVIII w.

Od momentu zniszczenia gruzińskiego królestwa przez Mongołów (początek XIII w.) do czasu aneksji wschodniej Gruzji przez cara Pawła I (1801 r.), warunki życia ludności – również warstw uprzywilejowanych – było zdecydowanie gorsze niż w poprzednim okresie (XI – XII w.) oraz w porównaniu do sytuacji ówczesnych społeczeństw europejskich³. Okres tych 600 lat charakteryzowały nieustanne najazdy Bizancjum, Turków oraz Persji, które dążyły do zawładnięcia gruzińskimi ziemiami. Mimo licznych prób odbudowy kraju co kilkadziesiąt lat dochodziło rujnowania do znacznych połaci terytorium zamieszkiwanych przez Gruzinów. Jedynie wysokogórskie regiony opierały się łupieżczym armiom (Swanetia, Tuszetia, Chewsuretia). Najeźdźcy wyludniali niekiedy całe prowincje wyżynając lub uprowadzając w jasyr ludność, rabowali dobytek – zwłaszcza kosztowności, zboże, żywy inwentarz, ponadto niszczyli zasiewy, burzyli wsie i miasta oraz zasypywali kanały irygacyjne, które stanowiły podstawę rolnictwa w suchej części wschodniej Gruzji⁴. W kolejnych latach wysiłek ocalałych mieszkańców koncentrował się na mozolnej odbudowie. Poza tym, gospodarka była obciążana kosztami utrzymania okupacyjnych wojsk.

żyźnego regionu Kachetii (Okręgu Zakatalskiego) oraz odcięto górzyste fragmenty terytorium w dolinach rzek Terek i Argun. Obecnie, konstytucyjne terytorium odpowiada właściwie obszarowi dawnej republiki związkowej, choć nie doszło jeszcze do demarkacji w terenie granicy z Rosją.

³B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987. Autor szacuje, że na skutek najazdu wojsk Timura Kulawego (Tamerlana) w początkach XV z. liczba ludności Gruzji spadła z ok. 5 mln do zaledwie 750 tys.

⁴ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia...*, op. cit., str. 85; „Wymownym jest fakt, że plony zbóż na przeważającej części ziem gruzińskich dopiero w początkach XX w. osiągnęły taki poziom, jaki uzyskiwano w okresie rządów królowej Tamary. Na przełomie XII i XIII w. mimo gęstego zaludnienia Gruzja była eksporterem zboża. W okresie najazdów gruzińskie rolnictwo nie było w stanie wyżywić nielicznej ludności, która została przy życiu.”

Rozwój życia gospodarczego poważnie utrudniało rozbitcie feudalne, wielowładztwo i słabość instytucji państwa. Przejawem tego stanu były powszechne konflikty (często zbrojne) między władcami udzielnych księstewek, wewnętrzne bariery w handlu (np. cło, myto), słabość prawa i niewydolność jego egzekutywy oraz niemożność zapewnienia bezpieczeństwa ludności, kupcom, rzemieślnikom, poborcom podatkowym (przestępczość, zbójnictwo, zorganizowane grupy dokonujące licznych porwań na handel żywym towarem).

Wraz z upadkiem Bizancjum Gruzini stracili ostatnią drogę dopływu idei, wzorców i nowinek technicznych z europejskiego obszaru kulturowego. Zamknięcie w kleszczach dwóch wrogich potęg muzułmańskich doprowadziło do poważnej izolacji. Brak „know how” uniemożliwiał stopniową modernizację kraju, rozumianą jako wprowadzanie bardziej wydajnych i oszczędnych metod produkcji w rolnictwie i rzemiośle oraz rozwijanie nowych gałęzi wytwórstwa.

4. Odbudowa w cieniu carskiego parasola – lata 1801 - 1865.

Na przełomie XVIII i XIX w. dochodzi do istotnych wydarzeń politycznych, które otwierają nową jakościowo epokę życia społeczno-gospodarczego ziem gruzińskich.

Wyniszczające najazdy tureckie i perskie skłoniły gruzińskich królów do szukania wsparcia w prawosławnej Rosji. Władca Królestwa Wschodnogruzińskiego (Kartlii i Kachetii) – największego z sześciu podmiotów politycznych, na jakie podzielona była wówczas Gruzja – zaoferował Katarzynie II oddanie swych ziem w rosyjski protektorat. Zawarty w 1783 r. Traktat Gieorgijewski⁵ dał pretekst perskiemu władcy Agdze Muhammadowi chanowi do wysłania karnej ekspedycji. Przyrzeczona pomoc rosyjska nie nadeszła i najeźdźcy znowu spustoszyli kraj⁶. Śmierć poniosło 20% ludności królestwa a stołeczne Tbilisi zostało wyludnione i praktycznie zrównane z ziemią⁷. Podobny los spotkał wiele innych osad wschodniej Gruzji

Po wycofaniu głównych sił perskich do zniszczonego kraju napłynęło kilka tysięcy carskich żołnierzy. Rodzinę królewską deportowano w głąb Imperium, wprowadzono rosyjską administrację i poddano represjom elity politycznej. Formalną cezurą nowej epoki stał się manifest inkorporacyjny, ogłoszony przez cara Aleksandra I w 1801 roku. Już 9 lat później podobny manifest oznajmił aneksję zachodniej Gruzji. W kolejnych latach Rosjanie opanowali pozostałe ziemie gruzińskie.

Carska niewola diametralnie zmieniła warunki, w jakich funkcjonuje narodowa gospodarka. Przede wszystkim nastąpił pożądany spokój a liczne garnizony wojsk rosyjskich oddaliły niebezpieczeństwo unicestwienia narodu gruzińskiego i spustoszenia kraju przez muzułmańskich sąsiadów. Po raz pierwszy od XV w. nastąpiło faktyczne zjednoczenie gruzińskich ziem w jednym – choć obcym - organizmie państwowym, co zlikwidowało feudalną anarchię i uruchomiło proces scalania udzielnych księstw w jeden system gospodarczy, mający perspektywę włączenia się w światowy handel dzięki dostępowi do morza.

⁵ W dokumencie Rosja zobowiązała się do ochrony niepodległości wschodniej Gruzji i wysłania adekwatnej pomocy wojskowej w razie najazdu państw islamskich. W zamian strona gruzińska zrezygnowała z suwerennej polityki zagranicznej i uzależniła intronizację kolejnych władców od zgody rosyjskiego cara, zachowując jednak niezależność w polityce wewnętrznej.

⁶ Osłabienie Gruzji było zgodne z intencjami Sanki Petersburga, gdyż znacznie ułatwiło pozbycie się rodzimych struktur państwowych, osłabienie państwa i w rezultacie bezpośrednie włączenie ziem w skład Imperium Rosyjskiego.

⁷ Tbilisi pełniło funkcję miasta stołecznego (z krótkimi przerwami) od V w.. W tym okresie wielokrotnie doświadczało najazdów, z których wiele doprowadzało do prawie całkowitego wyludnienia i zrównania z ziemią większości zabudowy.

Władze carskie surowo zakazały handlu niewolnikami oraz podniosły poziom wewnętrznego bezpieczeństwa dzięki sprawnej walce ze zbójnictwem i pospolitą przestępczością.

W Gruzji, złożonej z dwóch guberni, doszło do ujednoczenia prawodawstwa, zwłaszcza w dziedzinie prawa cywilnego i handlowego. Ponadto, zastąpiono anachroniczną - wywodzącą się jeszcze ze średniowiecza - administrację nowożytnymi instytucjami, lecz niekiedy znacznie odbiegającymi od realnych potrzeb i wprowadzanymi gwałtownie, bez poszanowania wielowiekowych tradycji.

Należy również nadmienić, że mimo wszelkich obiektywnych zapóźnień cywilizacyjnych Rosji, Gruzja uzyskała dzięki niej dostęp do zdobyczy rewolucji przemysłowej, nowych metod i technik użytkowania ziemi, bardziej wydajnych odmian roślin uprawnych i ras zwierząt hodowlanych. Ponadto, przez Imperium carów przenikały z Europy na ziemie gruzińskie wzorce nowoczesnych instytucji finansowych (banki, oszczędnościowo-pożyczkowe kasy spółdzielcze, form działalności gospodarczej, zarządzania majątkiem, etc.) Tą drogą, a w drugiej połowie XIX w. również poprzez obecność zachodnich przedsiębiorców, w społeczeństwie kształtowała się swoista kultura nowożytnej przedsiębiorczości i przenikały wzorce stosunków ekonomicznych.

Powyższe zjawiska stworzyły najkorzystniejsze od stuleci warunki do rozwoju gospodarki. Oczywiście należy też pamiętać, że opanowanie gruzińskich ziem przez Rosję miało charakter kolonialnego zaboru⁸ i oznaczało szereg negatywnych następstw w wielu dziedzinach życia⁹.

Już w pierwszej dekadzie XIX w. gospodarka zaczęła się szybko podnosić z ruiny. Rozwój gospodarczy i związana z nim poprawę warunków życia najlepiej obrazuje gwałtowny wzrost zaludnienia. Ludność Guberni Tyfliskiej liczyła w 1821 r. około 190 tys., zaś już w 1865 r. zwiększyła się do 490 tys., co oznacza wzrost aż o ponad 160%. W skali całego kraju odpowiednie liczby wynoszą 620 tys. i 1250 tys., czyli w ciągu 44 lat doszło do podwojenia liczby mieszkańców¹⁰.

W tym okresie rozwinęło się ogrodnictwo, uprawa winorośli i produkcja wina. Właśnie wina, tytoń i suszone owoce wywożono w coraz większych ilościach z portów Poti i Suchumi do Rosji i na Ukrainę.

Dzięki stabilizacji politycznej kilkukrotnie zwiększyło się pogłowie koni, bydła, trzody i owiec. Rozpoczęło się sprowadzanie nowych odmian i ras zwierząt gospodarskich.

Wcielenie ziem do Rosji zmieniło położenie pańszczyźnianych chłopów. Nowe przepisy znacznie ograniczyły uprawnienia sądownicze ziemian i zlikwidowały możliwość sprzedaży przez nich dzieci swych poddanych jako niewolników, lecz zarazem nałożyły większe świadczenia.

Wybuchały powstania chłopskie¹¹, brutalnie tłumione przez ziemian przy wydatnej pomocy carskiego wojska i milicji.

⁸ Zagadnienie kolonializmu rosyjskiego szczegółowo podejmuje w literaturze światowej prof. Tadeusz Świętochowski, w pracy *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, Columbia University Press, 1995, autor prezentuje specyfikę rosyjskiej polityki wobec inkorporowanych terenów Południowego Kaukazu.

⁹ Wystarczy wspomnieć choćby o intensywnej akcji rusyfikacyjnej, likwidacji po trzynastu wiekach autokefalii kościoła gruzińskiego, wynaradawianiu elit i rozprasaniu ich po całym Imperium, represjach politycznych, czy prowadzeniu polityki „divide et impera” wobec etosów zamieszkujących Gruzję. Kolonializm znalazł również odzwierciedlenie w gospodarce: rozwój plantacji roślin eksportowych kosztem upraw alimentacyjnych (np. zbóż), rabunkowa eksploatacja kopalni (np. manganu).

¹⁰ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia...*, op. cit., str. 148.

¹¹ Powstania wybuchały w latach: 1804, 1809, 1819-20, 1841, 1852, 1854, 1856, 1857, 1862, 1863-64. Obok postulatów ekonomicznych i społecznych pojawiały się niekiedy również hasła narodowo-wyzwoleńcze.

Rozwój gospodarczy w początkach panowania rosyjskiego, choć opierał się głównie na wzroście produkcji żywności, ogarnął również rzemiosło i drobne usługi. Rozwijały się więc i miasta. Ludność Tbilisi liczyła w 1921 r. zaledwie 15 tys. mieszkańców, zaś w 1865 r. sięgnęła już 68 tys. (450% wzrostu). Z ruiny podniosły się największe miasta wschodniej Gruzji, w których liczba ludności przynajmniej została podwojona¹².

Obecność kilkunastotysięcznego korpusu wojsk carskich wywierała bezpośrednio na ogół pozytywny wpływ na gruzińską gospodarkę. Żołd wypłacany przez państwo zwiększał popyt na miejscowym rynku, zaś zapotrzebowanie na szeroki asortyment wyposażenia stwarzało liczne miejsca pracy w gruzińskim rzemiośle. Szczególnie dobra koniunktura dla rzemieślników panowała podczas wojny z góralami immama Szamila (w latach 1817-1864), kiedy to zaopatrywano licznie obsadzone dagestańskie garnizony. W połowie XIX wieku (dane z roku 1845) rzemiosło koncentrowało się w stolicy, gdzie mieszkało 2065 rzemieślników, czyli 32,5%. Ponadto miejscowa ludność znajdowała zatrudnienie w garnizonach, jako personel pomocniczy.

Na lata 30-te XIX w. można datować początek industrializacji ziem gruzińskich. Powstały wtedy pierwsze zakłady przemysłu jedwabniczego, bawełnianego, a także przedsiębiorstwa produkujące mydło, ponadto 2 huty szkła oraz manufaktury sukiennicze, garbarskie, metalurgiczne, meblowe i tytoniowe. Zakłady te produkowały na niewielką skalę, zatrudniając łącznie około 600 robotników.

W wyniku rosyjskiej aneksji rolnictwo i podmioty gospodarcze działające w Gruzji uzyskały dostęp do atrakcyjnego rynku zbytu, jaki stanowiła gęściej zaludniona europejska część Imperium. Z drugiej strony pojawiło się zjawisko konkurencji z przedsiębiorstwami odległymi o tysiące kilometrów. Jedną z pierwszych ofiar mechanizmu konkurencji stała się mała cukrownia założona w dekadzie lat 30-tych w Tbilisi. Cukrownie z terenów Ukrainy i południowej Rosji oferowały produkt w cenie, która nie pozwoliłaby tbiliskiemu przedsiębiorcy na pokrycie kosztów produkcji. Zakład zbankrutował po kilku latach.

W nowych realiach, tj. po wchłonięciu Gruzji przez Imperium carów, znacznie straciło tradycyjne rzemiosło, które kierowało swą produkcją na eksport do świata muzułmańskiego. Zmiany polityczne zamknęły rynek zbytu w Turcji, Persji i krajach arabskich, gdzie dobrze sprzedawały się drogie hafty, czapaki końskie, kobierce, ozdobne poduszki i chusty.

W zamian z Ukrainą, Rosją a wreszcie również ziemiami polskimi, rozwijał się handelobsługiwany przez porty odebrane Turkom – Poti i Suchumi¹³.

5. Okres gospodarczej prosperity - lata 1865 -1913.

Trudno dokładnie wyznaczyć dokładną datę rozpoczęcia kolejnego etapu rozwoju życia gospodarczego na terenach gruzińskich. Niewątpliwie, w drugiej połowie XIX w. rozwój gospodarczy nabrał nie notowanej wcześniej dynamiki. W gospodarce zaszły rewolucyjne zmiany jakościowe. W niemal każdej dziedzinie produkcji pojawiły się nowe technologie i metody. Radykalnie zmieniła się w tym okresie struktura gospodarki. Można zaryzykować tezę, że dokonywał się istotny postęp.

Za główne przesłanki wystąpienia ówczesnego boomu gospodarczego należy uznać: ogólnoswiatowy proces industrializacji, który pod koniec XIX w. dotarł na dobre do Imperium Rosyjskiego i ogarnął również Gruzję; dynamiczny rozwój gospodarczy krajów

¹² Signachi: 1821 r. – 2 tys., 1865 r. – 10 tys., odpowiednio Telawi: 1,8 tys. i 7,3 tys., Gori: 2,3 tys. i 5,1 tys. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia...*, op. cit., str. 152.

¹³ W ciągu XIX stulecia Rosjanie inkorporowali kolejne nabytki terytorialne na wybrzeżu M. Czarnego, uzyskiwane w wyniku kilku wojen z Turcją. Zdobyte tereny Adżarii pozwoliły na budowę portu Batumi, zabezpieczyły dostęp do morza, ponadto wilgotny i ciepły klimat Adżarii pozwolił na upowszechnienie uprawy cytrusów oraz herbaty.

europejskich i związany z tym ożywiony handel międzynarodowy oraz napływ zagranicznych inwestycji do Gruzji; przyłączenie rozległych terenów nad Morzem Czarnym (Adżaria i obwód Karski) w wyniku wygranej wojny z Turcją (1877-83); zakończenie tzw. wojny kaukaskiej, co pozwoliło na budowę szlaków transportowych przez Kaukaz i polepszyło klimat inwestycyjny; światowe zapotrzebowanie na ropę naftową, na której tranzycie z Baku i przerobie w portach czarnomorskich korzystali Gruzini; zmiany własnościowe i technologiczne na wsi; odkrycia złóż kopalin wykorzystywanych w przemyśle; światowy rozwój turystyki.

Wśród przyczyn ożywienia gospodarczego na szczególną uwagę zasługują surowce. W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. i w pierwszych latach następnego stulecia gospodarkę ziem gruzińskich zdominował bujnie rozwijający się przemysł wydobywczy. Podstawowym produktem eksportowym stał się mangan sprzedawany głównie wysoko uprzemysłowionym państwom Zachodu oraz hutnictwu Imperium. Złóża rud manganu, szacowane na 160 mln ton, odkryto w 1849 r. w okolicach Cziatury, w Guberni Kautiskiej. Dzięki eksploatacji tych złóż Gruzja aż do wybuchu I wojny światowej zajmowała pierwsze miejsce w świecie w wydobyciu i eksporcie manganu.

Oprócz manganu, ziemie gruzińskie stały się wówczas poważnym eksporterem miedzi, srebra, barytu, ołowiu oraz wysokogatunkowych marmurów, zarówno czarnych, jak i kolorowych.

Wywóz surowców - tak rodzimych, jak i bakijskiej ropy - wymagał rozwinięcia odpowiedniej infrastruktury transportowej i przetwórczej. Realizując ten cel, w 1872 r. otwarto linię kolejową z Tbilisi do czarnomorskiego portu Poti, zaś w 1883 r. odcinek do Baku i głównego ośrodka wydobycia ropy. W tym samym czasie powstała linia do portu Batumi, który, wraz z Adżarią, został przyłączony do Gruzji w 1878 r. Wkrótce powstał tu duży, nowoczesny port oraz zakłady przerobu nafty. Dalej, w roku 1886 do kolei podłączono Tkibuli - ośrodek wydobycia węgla kamiennego, w 1894 kolej dotarła do uzdrowiska Bordżomi aż wreszcie w 1895 r. po żelaznych drogach przewieziono pierwsze rudy manganu z Cziatury. Dla gruzińskiej gospodarki duże znaczenie miało podłączenie kolei Południowego Kaukazu¹⁴ do sieci kolei rosyjskich, co miało miejsce w 1900 r. (przez Baku i wschodni Dagestan).

Równocześnie modernizowano drogi i budowano nowe, co ułatwiło przepływ towarów między regionalnymi rynkami, jak również wspierało handel z resztą Imperium i świata. Wiele kilometrów dróg zbudowano z pobudek stricte militarnych tj. dla szybkiej dyslokacji wojsk na wypadek wojny z Turcją i Persją. Istotne znaczenie dla komunikacji miało przetrzucenie licznych mostów nad gruzińskimi rzekami, które generalnie mają górski charakter.

Wskutek pacyfikacji Północnego Kaukazu powstały dogodne warunki do rozbudowy połączeń lądowych Gruzji z Rosją. W latach dziewięćdziesiątych wybudowano ważną strategicznie i ekonomicznie drogę biegnącą wzdłuż wybrzeża M. Czarnego z Batumi przez stolicę Abchazji – Suchumi do Noworosyjska. W połowie XIX w. została całkowicie przebudowana droga przebijająca się przez centralny Kaukaz, z Tbilisi do Władykaukazu. Modernizacja szlaku znacznie usprawniła handel z resztą terytoriów Imperium, ale budowano go z myślą o szybkim przetrzucaniu wojsk przez Kaukaz. Stąd też po dziś dzień owa trasa nosi miano Gruzjińskiej Drogi Wojennej.

¹⁴ Nazwę „Południowy Kaukaz” uznaję za bardziej uzasadnioną dla regionu usytuowanego na południe od łańcucha Wielkiego Kaukazu niż nazwę „Zakaukazie”. Pierwsza z opcji odzwierciedla geograficzne położenie regionu, zaś druga ma swe źródło w kolonialnej percepcji Przesmyku Kaukaskiego przez Rosjan, oddając „spojrzenie z moskiewskiej metropolii”, z której Gruzja leży „za Kaukazem”, czyli na Zakaukaziu. Kierując się tą przesłanką, jak również tradycją literatury zachodnioeuropejska oraz amerykańska powszechnie posługuje się terminem „South Caucasus”, natomiast tylko sporadycznie „Transcaucasia”.

Rosnący popyt na ropę naftową na przełomie wieków skłaniał do zwiększenia wydobycia i eksportu ropy bakijskiej. Aby zwiększyć moc przesyłową, odciążyć kolej i ograniczyć koszty wybudowano rurociąg z Baku do Batumi.

Warto zaznaczyć, że rozwój przemysłu wydobywczego pośrednio przyczynił się do uruchomienia na terenie Gruzji produkcji taboru kolejowego. Właśnie w Tbilisi powstały zakłady produkujące m.in. cysterny do przewozu ropy. Obok batumskiej rafinerii było to największe wówczas przedsiębiorstwo przemysłowe, o znaczącej pozycji w skali Imperium.

Dynamikę uprzemysłowienia ziem gruzińskich odzwierciedlają następujące dane: w początkach lat 60-tych XIX w. działało ok. 490 zakładów przemysłowych zatrudniających w sumie ok. 1530 pracowników, z kolei ok. 1900 r. w 1700 przedsiębiorstwach pracowało blisko 18000 osób¹⁵.

W analizowanym okresie gruzińska gospodarka rozwijała się dynamicznie, lecz selektywnie. Nadal dominowało rolnictwo, lecz znacząca pozycję w strukturze zatrudnienia i tworzeniu PKB zajął już przemysł wydobywczy¹⁶. Rosła rola przemysłu elektromaszynowego (tabor kolejowy) oraz chemicznego (rafinerie). Dalsze pozycje w wytwarzaniu dochodu i zatrudnieniu zajmowały takie gałęzie jak gałęzie przemysłu: przetwórstwo spożywcze (winiarnie, gorzelnie, piekarnie, olejarnie), poligrafia, przemysł drzewny, skórzany.

Nie licząc wydobycia przemysł koncentrował się w Tbilisi, Kutaisi i Batumi. Najbardziej rozproszone było przetwórstwo spożywcze i przemysł drzewny.

Metalurgia i przemysł lekki – branże tak charakterystyczne dla dziewiętnastowiecznej industrializacji – nie odgrywały w Gruzji większej roli aż do czasów sowieckich. Główną przyczyną była zupełna otwartość rynku gruzińskiego na towary produkowane w innych częściach monarchii Romanowów i wynikająca z niej czysto-rynkowa konkurencja. Identyczne zjawisko wywołało również zapaść tradycyjnego rzemiosła¹⁷. Narzędzia rolnicze, blachy, i inne wyroby metalowe wytwarzane na Śląsku – mimo wysokich kosztów transportu koleją i drogą morską - okazywały się tańsze niż wytwarzane na miejscu. Najbardziej spektakularny przejaw konkurencji dotyczył jednak przemysłu lekkiego. Można śmiało powiedzieć, że sprowadzane z ziem polskich (w mniejszym stopniu z etnicznej Rosji) tekstylia, konfekcja i galanteria spowodowały zahamowanie rozwoju miejscowych zakładów przemysłu tekstylnego oraz tego typu rzemiosła a nawet wywołały serię bankructw¹⁸.

W porównaniu z poprzednimi okresami dziejów gruzińska gospodarka przełomu wieków stała się zadziwiająco otwarta, włączając się w główny nurt życia gospodarczego świata. Przejawami globalizacji stał się handel zagraniczny i wewnątrzimperialny oraz szeroki strumień inwestycji zagranicznych.

Należy zaznaczyć, że rozwój górnictwa, budowa kolei i rurociągów, rozbudowa portów, jak i większość pozostałych przedsięwzięć była finansowana przez kapitał rosyjski, francuski, polski, niemiecki, angielski a nawet amerykański. Współwłaścicielami była też miejscowa burżuazja – głównie Ormianie, a także Żydzi. Wzrost gospodarczy opierał się właśnie na zewnętrznych inwestycjach tj. na kapitale pochodzącym spoza ziem gruzińskich.

¹⁵ Na podstawie B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia...*, op. cit., str. 183 oraz W. Materski, *Gruzja*, Warszawa, 2000, str. 32-34.

¹⁶ Około 1910 roku w kopalni manganu pracowało ponad 7 tys. osób z 18 tys. zatrudnionych w przemyśle.

¹⁷ Sytuację rodzimego rzemiosła pogarszała również miejscowa produkcja fabryczna.

¹⁸ Dla zobrazowania skali sprzedaży polskich wyrobów należy przytoczyć fakt, że w przededniu I wojny światowej w samym tylko Tbilisi działało około 15 sklepów firmowych łódzkich fabryk tekstylnych, ponadto, kilka sklepów sprzedających tylko konfekcję i obuwie pochodzącą z Warszawy oraz 3 filie warszawskich sklepów kapelusznich.

Zewnętrzny kapitał trafiał do Gruzji m.in. dzięki sporej ilości banków. W głównych miastach tzn. Tbilisi, Batumi i Kutaisi ulokowały się filie najbardziej znaczących banków rosyjskich i zachodnioeuropejskich, przy skromnym udziale miejscowych instytucji finansowych. Silny sektor finansowy niewątpliwie sprzyjał realizacji nowych przedsięwzięć gospodarczych.

Handel zewnętrzny ówczesnej Gruzji odbywał się głównie drogą morską poprzez nowoczesne, świetnie wyposażone, doinwestowane porty w Poti i Batumi. W skali Imperium Gruzja była poważnym eksporterem własnych surowców oraz pośrednikiem w handlu Południowego Kaukazu. Głównymi kierunkami eksportu były porty ukraińskie, rosyjskie i zachodnioeuropejskie. Na początku XX w. do gruzińskich portów zawijały w pierwszej kolejności – pod względem tonażu – statki brytyjskie, dalej rosyjskie, francuskie, austro-węgierskie, niemieckie i pozostałych bander. Najważniejszym towarem eksportowym była bakijska ropa naftowa i jej pochodne a z krajowych produktów: mangan, srebro, miedź, tytoń, herbata, wina, sery, mięso, korzenie lukrecji, makuchy, wełna, skóry, drewno i jedwab. Z kolei do Gruzji sprowadzano na pokładzie statków głównie wyroby przemysłowe, takie jak artykuły metalowe i tekstylia. Import pochodził przede wszystkim z europejskiej części Imperium, w dużej mierze z Królestwa Polskiego.

W omawianym okresie pojawiła się nowa gałąź gospodarki narodowej – turystyka. Malownicze krajobrazy, wybrzeże czarnomorskie, korzystny klimat, bogactwo wód leczniczych, w tym termalnych, oraz łatwa dostępność komunikacyjna Gruzji (np. promem z Odessy) sprzyjały dynamicznej rozbudowie sektora usług turystycznych. Inwestycje zagraniczne¹⁹ umożliwiły wybudowanie infrastruktury (sanatoria, hotele, pensjonaty, eleganckie rezydencje wypoczynkowe, obiekty gastronomiczne, drogi dojazdowe i koleje). W ostatniej dekadzie XIX w. i pierwszej XX w. rozwinęło się szereg uzdrowisk – np. Bordzomi²⁰, Bakuriani, Kobuleti. Nadmorskie miasta przekształciły się natomiast w kurorty, w których odpoczywały elity ówczesnej Gruzji, Rosji, Królestwa Polskiego. Przed I wojną światową Gruzja stała się centrum wypoczynku i rekreacji całego Imperium, przyjmując większą liczbę gości niż Półwysep Krymski.

Pomimo dynamicznego procesu uprzemysławiania ziem gruzińskich nadal większość – bo aż 80 % - ludność utrzymywała się z działalności rolniczej²¹.

W omawianym okresie rolnictwo zaczęło szybko się modernizować. Dotychczas autarkiczna, niskotowarowa gospodarka rolna zwiększała swą wydajność i udział w handlu oraz przestawiała się z uprawy zbóż na produkcję zyskownych roślin niealimentacyjnych. Proces ten był możliwy dzięki postępującej obniżce kosztów transportu i wzrastającym powiązaniom z rynkiem Imperium i rynkami międzynarodowymi. I tak, deficyt zbóż pokrywano dostawami z Niziny Kubańskiej, w zamian zaś zwiększanoareal plantacji herbaty²², tytoniu, jedwabników i oczywiście winorośli. Płody rolne stanowiły podówczas istotny i stale rosnący odsetek gruzińskiego eksportu.

Pośrednie powiązania Gruzji z Europą sprzyjały wprowadzaniu rozmaitych ulepszeń w uprawie przetwórstwie hodowli oraz przetwórstwie spożywczym. Dzięki nowym urządzeniom, nowoczesnym metodom produkcji oraz lepszym odmianom roślin i odmianom zwierząt wzrastała wydajność rolnictwa. W ostatnich latach XIX stulecia odnowiono dawne

¹⁹Inwestycje zagraniczne rozumiane jako kapitał spoza ziem gruzińskich, a więc również rosyjski, polski, itd.

²⁰ Bordzomi stało się u schyłku XIX w. najbardziej popularnym uzdrowiskiem Rosji. Głównymi walorami Bordzomi są przede wszystkim źródła węglanowo-sodowe, stosowane w leczeniu schorzeń gastrycznych oraz łagodny klimat.

²¹ W. Materski, *Gruzja*, op. cit., str. 35.

²² Historia herbaty w Gruzji sięga 1864 roku, kiedy to w okolicach miasta Ozurgeti wyprodukowano pierwszą porcję tej używki z miejscowego surowca. Pierwsza plantacja towarowa powstała dopiero w 1885 r., jednak dzięki gwałtownemu rozwojowi upraw tuż przed I wojną światową zbierano już około 300 funtów czystego surowca z powierzchni 1000 ha (wg W. Materski, *Gruzja*, op. cit., str. 37).

i wybudowano liczne kanały melioracyjne, co znacznie przyczyniło się do zwiększenia powierzchni i wydajności upraw. Ekonomiczne efekty tych prac pojawiły się na większą skalę w dziesięcioleciu poprzedzającym wybuch wojny.

W owych czasach na ziemiach gruzińskich zachodziła dość ścisła, pozytywna korelacja pomiędzy rozwojem gospodarczym a liczbą ludności. Dlatego też, do zobrazowania tempa wzrostu gospodarczego w owym okresie można powołać się na dane o liczbie ludności.

Autorzy *Historii Gruzji* – podają: „łączny przyrost [ludności] między 1865 a 1913 r. wynosił około 100 – 108%²³. Bezspornie było to następstwem względnego spokoju, jaki zapanował wówczas na terenie Gruzji, oraz znacznego ożywienia gospodarczego.”²⁴

Warto również zaznaczyć, że boom gospodarczy na ziemiach gruzińskich spowodował liczną migrację zarobkową. Mając szansę znacznie większych zarobków, do Gruzji napływali z terenu Imperium przedstawiciele wolnych zawodów, najczęściej adwokaci, lekarze, architekci, inżynierowie, a także artyści, kupcy, finansisci, przedsiębiorcy. Znaczną część tej fali imigracyjnej stanowili Polacy. Właśnie dzięki temu procesowi diaspora polska w Gruzji, w chwili wybuchu I wojny światowej, osiągnęła liczbę około 25 tys. osób (z czego około niespełna 10 tys. stanowili zesłańcy polityczni i przymusowi przesiedleńcy)²⁵.

Niewątpliwie, zjawisko licznej imigracji zarobkowej świadczy o znacznym rozwoju gospodarczym ziem gruzińskich.

6. Kryzys wojenny w latach 1918-1921.

Wybuch I wojny światowej przyniósł istotną zmianę warunków gospodarczych. Spadek produkcji, ograniczenie handlu, ponadto wysoka inflacja i braki w zaopatrzeniu to obraz głębokiego kryzysu, który pojawił się w czasie wojny i trwał właściwie do wprowadzenia polityki Nowej Ekonomicznej Polityki przez władze sowieckie, po zbrojnej agresji na Gruzję w 1921 r. Powojenna odbudowa rozpoczęła się już na dobre w 1919 roku, lecz jej efekty zniweczył w dużym stopniu pobyt niemieckich i brytyjskich wojsk oraz krwawa wojna obronna w 1921 r. i powstanie narodowo-wyzwoleńcze w 1924 r. Dlatego też wyraźniejszą cezurę w życiu gospodarczym stanowi bolszewicki podbój Gruzji, rozpoczynający okres względnego spokoju²⁶.

I wojna światowa spowodowała zmniejszenie bezpieczeństwa dla inwestycji, co zahamowało napływ kapitału. Załamał się eksport surowców i płodów rolnych, redukując przychody z handlu zagranicznego. Z kolei przejęcie kontroli nad akwenem M. Czarnego przez wrogą marynarkę Niemiec już w pierwszych dniach wojny oznaczało blokadę morską, zatrzymując transport z gruzińskich portów.

Każdorazowo konflikty zbrojne uśmiercają turystykę. Tak też było w przypadku Gruzji, tym bardziej, że wiele kurortów i uzdrowisk znalazło się przejściowo w strefie bezpośrednich działań militarnych.

Powyższe zjawiska znacznie ograniczyły dochody, powodując znaczącą pauperyzację miejscowej ludności.

W przeciwieństwie do osiemnastowiecznych konfliktów z Turcją działania wojenne objęły tym razem tylko południowe części kraju (ok. 15% terytorium), przynosząc ograniczone przestrzenie zniszczenia.

Znacznie boleśniej gospodarka odczuła powołanie 200 tys. mężczyzn do wojska, co ograniczyło produkcję rolną i przemysłową. Produkcję przemysłową podporządkowano

²³ W 1865 r. było to około 1,25 mln, zaś w 1913 już ponad 2,4 mln.

²⁴ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia...*, op. cit., str. 170.

²⁵ Dane na podstawie rocznika *Pro Georgia*, wydawanego przez Towarzystwo Polsko-Gruzińskie, w latach 1991-1999.

²⁶ Nie licząc lokalnej partyzantki do roku 1923 i ogólnonarodowego powstania w letnich miesiącach 1924 roku.

potrzebom armii i aż 78 % zakładów pracowało na jej zaopatrzenie. To zaś ograniczyło asortyment i ilość artykułów dostępnych dla ludności, znacznie obniżając poziom życia.

Ogromnym problemem stały się masy wojska przewalające się przez kraj²⁷. Dezorganizowały one transport i co najważniejsze rekwirowały dobytek. Aż 40% gospodarstw zostało pozbawionych siłą zwierząt gospodarczych, przez co około 30% ziemi stanęło odłogiem. W ten sposób znacznie spadła produkcja rolna. Na potrzeby wojska rekwirowano również żywność i duże ilości zboża. Zamierał także handel wewnętrzny i szerzyła się spekulacja. W latach 1913 – 1916 wystąpił pięciokrotny wzrost cen.

Za ograniczenie upraw zboża na rzecz roślin przemysłowych we wcześniejszym okresie Gruzja zapłaciła głodem w czasie wojny. Dostawy taniego dotychczas zboża z nad Kubania przychodziły nieregularnie i w mniejszych ilościach.

W takich okolicznościach miały miejsce tzw. babskie bunty tj. grabienie magazynów żywności i sklepów przez zdesperowane kobiety, na których spoczywało wyżywienie rodziny podczas gdy mężczyźni przebywali na froncie.

Przegrana Rosji na froncie wschodnim i perturbacje polityczne w tym kraju spowodowały demoralizację, rozkład a w końcu zanik administracji carskiej na ziemiach gruzińskich. Podobne zjawisko ogarniało wojska rosyjskie, które – po zwycięskiej kampanii na południu - zabezpieczały front turecki. Masową skalę przybrała dezercja. Dezerterzy często napadali na ludność w poszukiwaniu żywności i cywilnego ubrania. Oprócz nich kraj terroryzowały bandy zwykłych rabusiów i zapuszczające się coraz dalej na północ oddziały tureckie.

Począwszy od 1916 r. władzę zaczęli przejmować gruzińscy mienszewicy organizując zarazem aparat administracyjny. W maju 1918 r. podpisano Akt Niepodległości Gruzji, co otworzyło krótki okres niepodległości. Kraj znajdował się w tragicznej sytuacji politycznej – po opuszczeniu frontu przez resztki armii carskiej u granic Gruzji stanęły żądne rewanżu wojska tureckie, wybuchła gwałtowna choć krótkotrwała wojna graniczna z Armenią, z Północnego Kaukazu raz po raz dawała się we znaki silna jeszcze armia gen. Denikina, który traktował Gruzję jako integralną część Imperium.

W tej sytuacji i w obliczu coraz częstszych walk z Turkami oraz braku wsparcia ze strony Ententy rząd gruziński zgodził się na zawarcie traktatu z Niemcami, które miały powstrzymać Turcję, ale za cenę obecności ich wojsk na terytorium Gruzji.

W połowie 1918 r. przybyło ponad 20 tys. niemieckich żołnierzy. Wojska stabilizujące zachowywały się niczym okupant. Niemcy opanowali porty, koleje, zakłady przemysłowe i ośrodki wydobywania surowców. Zaczęła się rabunkowa eksploatacja bogactw naturalnych, rekwizycje dobytku i żywności. Działalność Niemców istotnie pogłębiła głód. Skrupulatnie wykupowali lub rekwirowali oni skromne partie zboża, które sprowadzano jeszcze z nad Kubania. Ponadto dochodziło do siłowego łamania strajków w zakładach produkujących na potrzeby Niemców. Jednak w zamian Gruzja uzyskała uznanie swej państwowości i swoistą ochronę przez panturańskimi planami młodoturków²⁸.

Upadek państw centralnych spowodował ewakuację garnizonów niemieckich. Wówczas Ententa przysłała brytyjskie wojska, oficjalnie mające chronić niepodległe państwo gruzińskie przed Turcją i bolszewikami oraz powstrzymać sojuszników białogwardystów. De facto okupacja brytyjska stała się jeszcze bardziej rujnująca dla gospodarki. Brytyjczycy w sile ponad 25 tys. żołnierzy kompletnie opanowali transport kolejowy, zakłady przemysłowe, porty oraz przetwórstwo rolno-spożywcze. Głównym celem kolejnego sojusznika była eksploatacja i wywóz ropy naftowej, dlatego też jego obecność

²⁷ W samej tylko stolicy przebywało średnio 100 tys. żołnierzy przy ok. 230 tys. mieszkańców.

²⁸ Wśród elit ówczesnej Turcji żywa była idea połączenia w jednym państwie ludów mówiących językami tureckimi. Zamierzali oni stworzyć imperium od wybrzeży Morza Śródziemnego, przez Kaukaz Południowy po Azję Środkową.

trwała do póki do póty bolszewicy nie zajęli Azerbejdżanu, co stało się wiosną 1920 roku. Przykładowe pozycje w bilansie pobytu Brytyjczyków to wywóz 500 tys. ton ropy naftowej, 416 tys. ton manganu, a ponadto znaczne ilości herbaty, tytoniu i wina. Pozytywną stroną obecności Brytyjczyków stało się doprowadzenie do zakończenia wojny gruzińsko-armeńskiej, hamowanie akcji oddziałów Denikina i pozytywna zmiana dotychczasowego wizerunku Gruzji jako sojusznika państw centralnych w percepcji zwycięskich mocarstw.

Mienszewicki rząd, mimo ograniczonego czasu i możliwości starał się wprowadzać reformy gospodarcze. Pozytywne efekty szybko przyniosła radykalna reforma rolna. Ogólnie rzecz ujmując, chłopom małorolnym i bezrolnym nadano (za symboliczną opłatą) ziemię o areale do 15 ha. Ponadto wieś otrzymała prawo do serwitutów i części lasów państwowych, wód państwowych. Reforma wyzwoliła ogromną aktywność gospodarzy, co w nader krótkim czasie zaowocowało szybką odbudową produkcji. W szybkim tempie wzrastała powierzchnia i kultura upraw. Dzięki temu pojawiła się wkrótce nadwyżka żywności, oznaczająca wydobywanie się rolnictwa z wojennego kryzysu.

W przemyśle pozytywne zmiany były ledwie widoczne. Rząd starał się ponownie przyciągnąć inwestorów z Francji, Niemiec, USA, i Włoch. Jednak zabiegi te przyniosły znikomy skutek z powodu ogromnego ryzyka inwestycyjnego oraz chęci zachowania przez rząd dużych udziałów, gwarantujących kontrolę publiczną. Rządowa strategia w przemyśle zakładała przede wszystkim rozbudowę a nie konieczne modernizację produkcji, co wynikało z ambitnego celu pełnego zatrudnienia. Marne efekty rozmów z potencjalnymi inwestorami wynikały również z priorytetowego traktowania przez rząd energetyki, jako podstawy uprzemysłowienia kraju i koła zamachowego gospodarki²⁹.

Chcąc stworzyć stabilne podstawy pod rozwój gospodarki rząd zamierzał przeprowadzić kompleksową reformę monetarną. Dążąc do tymczasowego opanowania sytuacji w obiegu pieniądza rząd wyemitował obligacje państwowe, które - przy kompletnym braku zewnętrznej pomocy i braku rezerw walutowych - miały pokrycie jedynie w zaufaniu społecznym. Reformowanie gospodarki gruzińskiej przez republikański rząd przerwała wojna obronna i podbicie Gruzji przez bolszewików³⁰.

7. Postęp w warunkach sowieckich w okresie od 1921 do 1941.

Kiedy Armia Czerwona podbijała Gruzję X Zjazd partii bolszewickiej podjął decyzję o zastąpieniu komunizmu wojennego Nową Ekonomiczną Polityką. W ten sposób opóźnienie procesu sowietyzacji Gruzji oszczędziło krajowi wynaturzeń owego komunizmu wojennego, który spustoszył i wyludnił rozległe terytoria dawnego Imperium carów. Jednocześnie NEP bardzo sprzyjał szybkiej odbudowie gospodarki. Obecność rynku, zachowanie obiegu pieniądza, konkurencja, tolerowanie – bardzo charakterystycznej dla Gruzji – drobnej własności prywatnej pozwoliło utrzymać sporą aktywność gospodarczą ludności i w rezultacie zwiększyć produkcję poprawiając warunki bytowe mieszkańców. Do zawieszenia polityki NEP-u tj. u schyłku lat 20-tych poziom życia ludności prawdopodobnie zbliżył się do stanu z 1913 r.

²⁹ Hydroenergetyka wymaga znacznych nakładów oraz odznacza się dłuższym okresem zwrotu niż produkcja. Ponadto zwrot kapitału i zarabianie w tej branży jest ściśle uzależnione od kondycji gospodarczej regionu, gdyż niemożliwy jest transport energii na znaczne odległości. Dlatego też inwestorzy byli zainteresowani przemysłem wydobywczym i produkcją a nie hydroenergetyką.

³⁰ Tbilisi upadło w lutym 1921 r. Wojna obronna trwała jeszcze do 18 III, kiedy to rząd opuścił ostatni punkt oporu – Batumi – i udał się na emigrację.

Anektowanie ziem gruzińskich przez bolszewików, podobnie jak wcześniej przez carat, oznaczało oddalenie groźby najazdu sąsiadów, wprowadzenie skutecznej administracji w terenie i rozprawienie się z formacjami paramilitarnymi – zarówno politycznymi, jak i kryminalnymi. W ten sposób zapanował względny spokój, wzrósł poziom wewnętrznego bezpieczeństwa, co można uznać za warunek konieczny, choć niewystarczający do stabilnego rozwoju życia gospodarczego.

Ostatnim aktem wojennych dramatów było bohaterskie powstanie narodowe, które, w 1924 r. ogarnęło niemal całą Gruzję. W tym samym roku, Armia Czerwona brutalnie spacyfikowała ów zryw zbrojny przeciw kolejnej odsłonie rosyjskiej niewoli, mordując ok. 30 tys. osób. Wpływ tych wydarzeń na życie gospodarcze przejawiał się przede wszystkim w poważnym zniszczeniu regionów zachodniej Gruzji³¹ oraz w opóźnieniu odbudowy sektora usług turystycznych.

Rządy sowietów przyniosły nowy ustrój polityczny i odmienny od poprzednich system gospodarczy, który znamionowało centralne planowanie, nacjonalizacja środków produkcji, likwidacja prywatnej własności w każdej dziedzinie, pełne zatrudnienie a także egalitarny reżim wynagrodzeń. Wymienione zasady zaczęto wprowadzać niemal natychmiast po opanowaniu Republiki, lecz na szeroką dopiero od drugiej połowy lat dwudziestych, wraz z odchodzeniem od NEP-u.

Komunistyczne władze zaprogramowały rozwój gospodarczy Gruzji w oparciu o strategię ogólnozwiązkową. Główny priorytet stanowiło zwielokrotnienie eksploatacji surowców, co oznaczało ogromną rozbudowę przemysłu wydobywczego. To z kolei wymagało znacznego zwiększenia potencjału energetycznego oraz pokaźnych inwestycji w infrastrukturę transportową. Wielkie inwestycje miały częstokroć status tzw. zadania ogólnonarodowego, z czy wiązały się ogromne dotacje z centralnego budżetu państwa sowieckiego.

Rozbudowanie energetyki i infrastruktury transportowej były najważniejszymi celami pierwszej pięciolatki (1927-31). W owym okresie oddano do użytku dwie duże elektrownie ciepłne i 4 hydroelektrownie, w tym jedną z największych w całym Związku Sowieckim Zemo-Awczalską. W sumie potencjał energetyczny Gruzji wzrósł trzykrotnie w ciągu zaledwie pięciu lat.

Równocześnie setki kilometrów dróg otrzymały utwardzoną powierzchnię. Remonty i rozbudowa dróg objęła również ulice większych miast. Jakościowym osiągnięciem w transporcie stała się elektryfikacja kolei. Właśnie w Gruzji oddano do użytku pierwszy w ZSRR odcinek kolei o trakcji elektrycznej.

Osiągnięto znaczący skok ilościowy w pozyskiwaniu cennego w metalurgii manganu. Między 1928 a 1930 rokiem uruchomiono aż 19 nowych kopalń rud manganowych i 12 nowych zakładów wzbogacania surowca. Oczywiście i te inwestycje hojnie wspierały dotacje z centrali. Dzięki przyrostowi mocy wydobywczej i zwiększeniu potencjału energetycznego wartość produkcji manganu skoczyła z niecałego miliona rubli w 1927 r. do ponad 13 mln w trzy lata później³².

Równie dynamiczny przyrost produkcji nastąpił w przemyśle chemicznym. Już w 1929 r. uruchomiono w Batumi jedną z największych w całym Związku rafinerii.

Podsumowując, w okresie dwóch pierwszych pięciolatek nastąpił niesłychany wzrost produkcji przemysłowej z wartości 73 mln rubli w roku 1927 do 784 mln w roku 1936. Równoległe z tworzeniem wielkich kombinatów przemysłowych władze niszczyły resztki

³¹ Największe straty odnotowano w dwóch regionach - Megreli i Gurii, gdzie walki trwały najdłużej i były najbardziej zacięte.

³² Wg danych zawartych w W. Materski, *Gruzja*, op. cit., str. 136.

indywidualnej przedsiębiorczości. Jeszcze w 1927 r. działalność prywatna³³ tworzyła 12% gruzińskiego produktu narodowego, ale już w 1930 r. jej udział spadł do zaledwie 0,1%.

Obok lansowania przemysłu wydobywczego, jednym z podstawowych planów metropolii wobec Gruzji było przekształcenie jej w wielką turbazę³⁴. Już w rok po stłumieniu przez władze powstania narodowego zaczęli napływać na ziemie gruzińskie liczni kuracjusze. Rozwojowi turystyki sprzyjała bogata infrastruktura odziedziczona z okresu carskiego. Jednak potrzeby były znacznie większe, gdyż pojawiły się nowe świadczenia socjalne jak choćby masowe wczasy pracownicze. Spore sumy inwestowano więc w remonty dawnych obiektów oraz w budowę zakładowych domów wczasowych, ośrodki resortowe czy nawet ekskluzywne dacje dla „czerwonej arystokracji”, jak określano partyjnych prominentów, szczególnie z centrali. Przybywało miejsc pracy w sferze usług turystycznych. Sprzyjało temu nadawanie licznym miastom statusu kurortu, za czym szło dostosowanie infrastruktury do obsługi ruchu turystycznego.

Centralne planowanie nie ominęło również rolnictwa. Republika otrzymała za zadanie zaopatrzyć w herbatę całą Federację. Aby osiągnąć cel zastosowano przemysłne metody. Utworzono wysokiej rangi specjalny trust herbaciany, którego zadaniem była szybka komasacja plantacji i znaczne rozszerzenie powierzchni upraw. Aby przejąć „kułackie” i ziemiańskie uprawy władze doprowadziły do ich bankructwa na skutek ustanowienia niższych, sztywnych cen i dotowania plantacji państwowych. Jednocześnie stworzono system ekonomicznych bodźców³⁵ dla właścicieli, co najwyżej jednohektarowych, indywidualnych plantacji, których zaczęło gwałtownie przybywać. Wyjątkowo w sowieckich dziejach korzystano również z zachodniego „know how”³⁶ angażując brytyjskich ekspertów przy zwiększaniu plonów i zakładaniu nowych plantacji. Powyższe zabiegi oraz wartki strumień moskiewskich dotacji zaowocowały osiągnięciem założonego celu - w roku 1937 r., przy produkcji 27 tys. ton, Gruzja zaspokajała w całości popyt Imperium na herbatę.

Ogromne, choć kosztowne sukcesy osiągnięto w produkcji herbaty, podobnie tytoniu i cytrusów. Produkcja pozostałych płodów rolnych dynamicznie rosła od zaprzestania działań militarnych (związanych z wojną obronną 1921 r. i tłumieniem partyzantki) do momentu rozpoczęcia procesu gwałtownej kolektywizacji z użyciem represji, czyli z nastaniem 1929 r. W ciągu kilku miesięcy liczba kolchozów wzrosła z kilku do prawie 1,5 tys. Z kolei liczba państwowych gospodarstw podskoczyła z niecałych 6,5% w 1929 do prawie 74,5% w 1936r.³⁷ Kolektywizacja spowodowała znaczne spustoszenie wsi. Doszło do powszechnego wybijania żywego inwentarza (bydła, trzody, drobiu) oraz masowego ukrywania zboża i dobytku. Dodatkowy cios wydajności zadał system zrównanych płac, który nie wynagradzał pracowitości.

Generalnie rzecz biorąc okres 1921-1941 gospodarka była raczej „rozwijana” niż „rozwijająca się”. Zaprzestanie walk i rynkowa polityka NEP-u pozwoliły na zbliżenie poziomu życia do stanu sprzed wojny. Ambitne plany rozwoju i obfite dotacje z metropolii przyniosły ilościowy, ale i jakościowy boom w przemyśle wydobywczym, chemicznym, energetyce i transporcie oraz rolnej produkcji eksportowej³⁸. Jednak głównym motorem selektywnego rozwoju stała się szeroko rozumiana eksploatacja. Kolonialna polityka ekonomiczna forsowana przez metropolię przekształciła Gruzję w kraj rolno-surowcowy, w którym brakowało produkcji zaawansowanej technologicznie.

³³ Wszelka działalność poza rolnictwem.

³⁴ Popularne w ZSRR i dzisiejszej Rosji określenie bazy turystycznej.

³⁵ Kredyty, preferencyjny skup po wyższej cenie.

³⁶ Oczywiście pomijając „know how” dostarczane przez całą historię Związku Sowieckiego przez wywiad.

³⁷ Wg W. Materski, *Gruzja*, op. cit., str. 141 - 142.

³⁸ Eksport jest tu rozumiany jako sprzedaż towarów poza samą Gruzję, a więc również do innych republik sowieckich.

Należy podkreślić, że w analizowanym okresie nastąpiły fundamentalne zmiany dla organizacji życia gospodarczego. Własność prywatną zlikwidowano w procesie nacjonalizacji, mechanizm rynkowego ustalania cen zastąpiły urzędowe regulacje, wprowadzono egalitarny system wynagrodzeń, rozbudowano system świadczeń socjalnych, formalnie osiągnięto pełne zatrudnienie, choć przy wysokim bezrobociu ukrytym, zaś o alokacji zasobów przestał decydować rynek, który zastąpili partyjni biurokraci...

8. Wymuszony wzrost i strukturalny rozwój gospodarki w latach wojny – 1941 – 1945.

Wyraźne zmiany w życiu gospodarczym wywołane II wojną światową dotknęły Gruzję dopiero po klęsce Armii Czerwonej w Finlandii. Wówczas władze Kremla starały się zwiększyć produktywność poszczególnych republik, w celu zdobycia środków na stworzenie umocnień wzdłuż zachodniej granicy, rozbudowę sieci obozów, deportacje ludności z ziem anektowanych w wyniku traktatu z Niemcami. Aby zaspokoić rosnące potrzeby radykalnie zaostrzono prawodawstwo pracy, m.in. wprowadzono siedmiodniowy tydzień pracy i rozbudowano system kar. Trudno było władzom cokolwiek zwiększyć dostawy płodów rolnych, gdyż zniszczona kolektywizacją wieś produkowała z roku na rok coraz mniej.

Obciążenia dla gospodarki zaczęły lawinowo narastać od 1941 r. Zasoby ludzkie (ok. 40 tys. dziennie), maszyny i pieniądze zaangażowano w wielkoskalowe prace przy budowie umocnień wzdłuż wybrzeża i granicy tureckiej.

Gospodarka republiki gruzińskiej została najbardziej obciążona w okresie od tzw. bitwy o Kaukaz do końca wojny. Drakońskimi metodami wymuszano wówczas zwiększoną produkcję rolną, która przeznaczono dla zaopatrzenia frontu oraz ewakuowanej do Gruzji ludności. Inną formą świadczeń na rzecz prowadzenia wojny był przymusowy wykup obligacji, co przyniosło ponad 3 mld rubli. Jednocześnie armię zasiliło ok. 700 tys. mieszkańców Gruzji, komplikując sytuację w produkcji.

W warunkach wojny poziom życia znacznie obniżył się. Brakowało żywności oraz dóbr konsumpcyjnych na skutek konwersji przemysłu na potrzeby armii. Ludność została częstokroć zmuszona do świadczenia pracy bez wynagrodzenia. Nasiliła się rabunkowa eksploatacja wszelkich surowców.

Ogromne znaczenie dla gospodarki, również powojennej, miała ewakuacja licznych zakładów przemysłowych z terenów zagrożonych działaniami militarnymi. Dzięki temu zjawisku w Gruzji pojawiły się zaawansowane technologicznie branże, takie jak przemysł zbrojeniowy, elektromaszynowy (m.in. produkcja samolotów) i precyzyjny. Duże znaczenie miał fakt, że wraz z zakładami przeniesiono również rozbudowane zaplecze naukowo-badawcze.

Abstrahując od wszelkiego przymusu, represji i wojennego charakteru produkcji gruzińska gospodarka okresu II wojny światowej dynamicznie rozwijała się ilościowo i jakościowo, choć wzrost był ewidentnie wymuszony przez totalitarny system. Jednakże ten kilkuletni okres stanowił rzeczywisty przełom w procesie uprzemysłowienia. Przed wojną gospodarka miała charakter rolno-surowcowy, zaś później wyraźnie wzrastał udział zaawansowanego technologicznie przemysłu w tworzeniu dochodu narodowego³⁹.

³⁹ Proces ten był jednak spowalniany przez metropolię i dopiero w końcówce lat osiemdziesiątych udział przemysłu w republikańskim dochodzie narodowym przekroczył 50%, wg W. Materski, *Gruzja*, op. cit., str. 35.

9. Powojenny rozwój gospodarki w latach 1945 – 1969.

Po wojnie nie opłacało się z powrotem przenosić części zakładów przemysłowych, wobec czego w Gruzji pozostała i rozwijała się produkcja środków transportu (elektrowozy, samoloty, samochody), obrabiarek i tworzyw sztucznych. Poza tym, stworzono wiele tzw. wielkich projektów w branży metalurgicznej i chemicznej. Dzięki tym właśnie inwestycjom Gruzja stała się największym na Kaukazie Południowym producentem stali i nawozów sztucznych. Najbardziej spektakularnym dziełem stało się przemysłowe miasto Rustawi, wybudowane na suchym stepie⁴⁰.

Rozwój przemysłów energochłonnych i materiałochłonnych był dziedzictwem wojny a jego dalsze istnienie umożliwiały dostawy gazu ziemnego i rud żelaza z Azerbejdżanu i Turkmenistanu⁴¹. Brak obfitych zasobów taniej energii i miejscowej rudy znacznie podnosił koszty produkcji, która była opłacalna tylko dzięki sztucznie zaniżanym cenom gazu i rudy oraz względnie wysokim urzędowym cenom wyrobów walcowych i innych produktów metalowych⁴².

W analizowanym okresie doszło do istotnych zmian społecznych podyktowanych uprzemysłowieniem kraju, szczególnie w latach sześćdziesiątych, kiedy to zniesiono na wsiach tzw. kolektywne paszporty⁴³, które oznaczały swoista formę nowożytnego niewolnictwa. Wówczas wystąpiły masowe migracje ze wsi do miast oraz zmiana struktury zatrudnienia, czyli wyraźne zwiększenie odsetka ludności zatrudnionej w przemyśle.

Omawiany okres przyniósł zwiększenie plantacyjnej produkcji rolnej. Wybiórczy rozwój rolnictwa odzwierciedlał politykę władców Kremla, którzy, przez dotacje i wyśrubowane normy z jednej strony oraz limity, sankcje i polityczne nagany z drugiej, dążyli do uzyskania kosztownej samowystarczalności Związku Sowieckiego w herbacie, cytrusach, winogronach, winach, dusząc jednocześnie próby władz republikańskich strukturalnego i technologicznego rozwijania przemysłu.

Dalszy wzrost wydobywania i rozbudowa przemysłu wymagały zwiększonej produkcji energii. W latach powojennych oddano do użytku kilkadziesiąt kolejnych hydroelektrowni. Dzięki tym inwestycjom Gruzja szybko stała się eksporterem energii do sąsiednich republik, szczególnie do jednostek administracyjnych Północnego Kaukazu.

10. Rozwój patologii i stagnacja gospodarcza u schyłku totalitarnych rządów (lata 70-te i 80-te).

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przyrosty produkcji, odnotowane w statystykach sowieckich⁴⁴, stają się coraz mniejsze. Skala niedomagań urosła do takiego poziomu, że w 1970 r. oficjalnie odnotowano następujące fakty: ponad 100 przedsiębiorstw nie wykonało rocznego planu, 62 kolchozy przyniosły straty, deficyt w

⁴⁰ Koncepcja Rustawi łądząco przypomina budowę Nowej Huty nieopodal Krakowa. Obok głównego ośrodka inteligencji wyrosło ludne miasto, którego mieszkańcy-robotnicy rekrutowali się niemal wyłącznie z terenów wiejskich. Huta stali, uruchomiona w 1950 r. w mieście Rustawi jest prawdopodobnie przykładem łupów wojennych Armii Czerwonej.

⁴¹ Węgiel kamienny pochodził z gruzińskich kopalni w Tkibuli i Tkwarczeli.

⁴² Należy przypomnieć, że w okresie carskim miejscowa metalurgia i kowalstwo nie wytrzymały konkurencji z wyrobami pochodzącymi z zakładów na Ukrainie i Śląsku.

⁴³ Do tego czasu ludność wiejska była de facto przypisana na stałe do ziemi.

⁴⁴ Warto mieć ciągłą świadomość, że wszelkie statystyki sowieckie są tylko orientacyjne, gdyż od poziomu podmiotu gospodarczego, przez rząd republiki aż do instytucji centralnych zachodziło zawyżanie wskaźników produkcji i zaniżanie oraz ukrywanie zjawisk negatywnych. „U nas fałszowano wszystko: historię, terażniejszość, sprawozdawczość, prasę i statystykę.” – H. Amiradžibi, *Słodkie życie księżniczki*, Warszawa 1996, str. 137.

produkcji sięgał 10 mln rubli a liczba nie usprawiedliwionych absencji wyniosła średnio 13 dni roboczych. Ponadto, zanotowano aż ponad 40 tys. przestojów w zakładach przemysłowych, w czym przodownikami okazywały się, o dziwo, duże przedsiębiorstwa o tzw. ciągłym ruchu produkcji⁴⁵.

Przyczyn owych zjawisk tkwiły zapewne w marnotrawieniu środków, braku bodźców do indywidualnego wysiłku, krzywdzącego dla najpracowitszych systemowi płac, erozji etosu pracy a z drugiej strony... złagodzeniu represji w egzekwowaniu produkcyjnych norm.

Ludność w coraz mniejszym stopniu utożsamiała się państwem i m.in. dlatego unikała świadczeń na rzecz państwa. Społeczną akceptację zyskała szara strefa. Większość przedsiębiorstw, również rolno-spożywczych, produkowała po kryjomu i zaopatrywała prywatnie ludność w produkty lepszej jakości niż oficjalnie. Na tym procederze zyskiwali robotnicy i bogaciła się kadra zarządzająca. Szerzyła się korupcja, której łańcuch kończył się aż w moskiewskiej centrali. Słowem, aparat partyjny prywatyzował państwo.

Akcje mające zapobiec degrengoladzie gospodarki miały charakter ideologicznych kampanii lub personalnych rozsad. Często z dnia na dzień wymieniano kadry zarządzające obsadzając przedsiębiorstwa działaczami partyjnymi. Tego typu działania naprawcze nie usuwały przyczyn i przynosiły skutki odwrotne od zamierzonych.

Spośród akcji rządowych o wielkim znaczeniu dla gospodarki należy wymienić krucjatę antyalkoholową M. Gorbaczowa w latach osiemdziesiątych. W ramach walki z pijaństwem wycięto setki hektarów znakomitych szczepów winorośli, co przełożyło się na spadek jakości i ilości produkowanego wina i zapewne na wzrost spożycia innych trunków, szczególnie wódki.

Podczas powojennych rządów sowieckich ostatecznie ukształtował się model relacji pomiędzy republiką a metropolią. W ramach związkowego podziału pracy rolą Gruzji było przede wszystkim zaopatrywanie sowieckiej gospodarki w mangan, energię i produkty rolne. Jednocześnie republika sprowadzała zboże oraz bogatą gamę produktów przemysłowych, tak konsumpcyjnych, jak również podzespołów dla lokalnego przemysłu. Jednak, w ocenie wielu autorów, relacje te miały charakter kolonialnego wyzysku dzięki bardzo niekorzystnym dla Gruzji „terms of trade”.

Istotnym zjawiskiem gospodarczym w latach 80-tych było wyraźne ożywienie wymiany handlowej pomiędzy republikami Południowego Kaukazu, trwające do rozpadu ZSRR. Wówczas wzrósł gruziński eksport samochodów, obrabiarek, produktów walcowych i tekstylnych do sąsiednich podmiotów Federacji oraz nasilił się import surowców energetycznych z Azerbejdżanu.

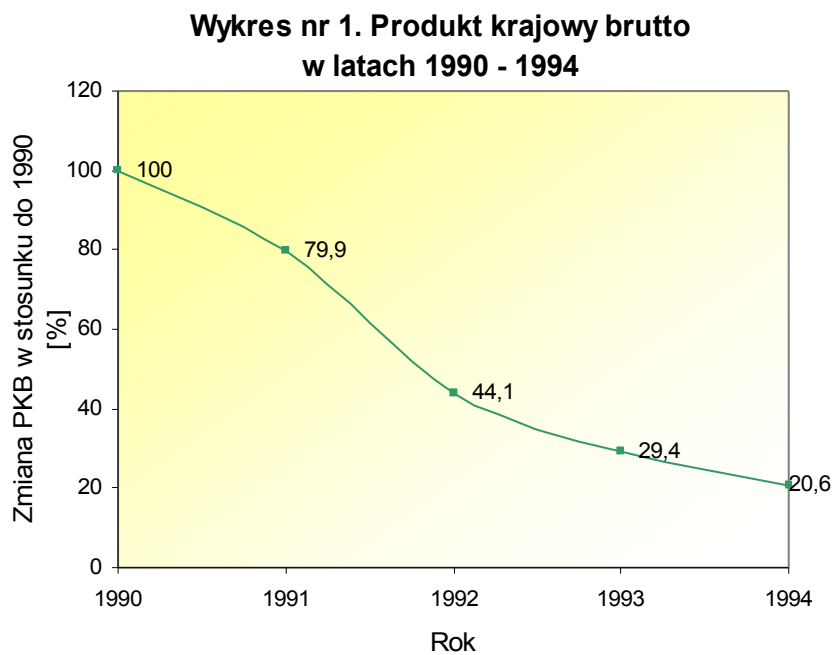
11. Gospodarczy i polityczny kryzys w pierwszych latach niepodległości. 1990 – 1994 r.

U schyłku lat 80-tych rozpoczął się demontaż państwa sowieckiego, spowodowany czynnikami politycznymi, jak i w dużej mierze gospodarczą niewydolnością systemu. W przypadku każdego kraju transformacja systemowa i zastąpienie gospodarki centralnie planowanej rynkową wiązało się z problemami ekonomicznymi. Jednak w przypadku Gruzji, przejściu do niepodległości towarzyszyła całkowita zapaść gospodarki. Wszelkie wskaźniki makroekonomiczne pokazują niebywałą skalę negatywnych zjawisk (redukcja PKB, spadek produkcji, hiperinflacja).

⁴⁵ W. Materski, *Gruzja...*, op. cit., str. 214 - 217.

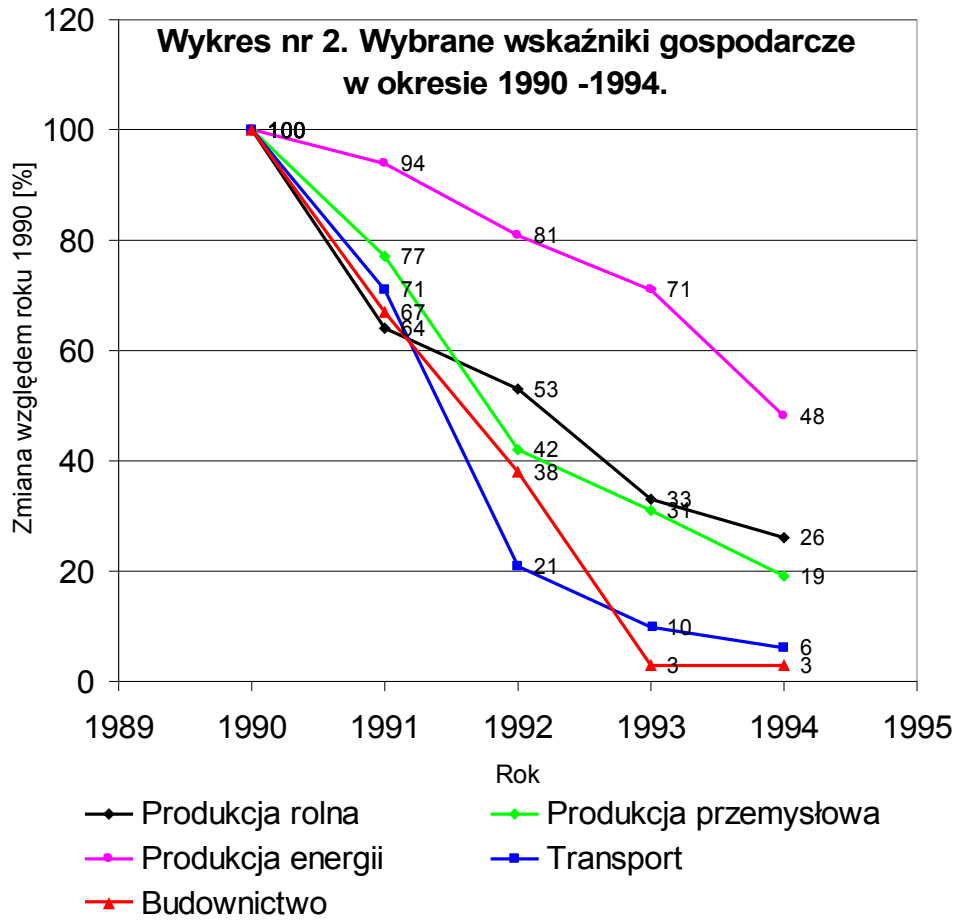
Na poniższych wykresach widać, że najgwałtowniejsze załamanie wystąpiło w latach 1990 – 1993, po czym następuje zauważalne wyhamowanie tendencji spadkowych oraz ograniczenie inflacji do wartości dwucyfrowych.

W końcu analizowanego okresu, tj. w 1994 r., oficjalny produkt krajowy brutto stanowił niespełna ćwierć⁴⁶ wielkości z 1990 r. Kryzys niemal unicestwił usługi transportowe oraz budownictwo, których wytworzona wartość spadła do poziomu kilku procent wartości roku bazowego. Głęboki regres zaznaczył się również w energetyce, gdzie produkcja energii w 1994 r. sięgnęła ledwie połowy wielkości z 1990 r.



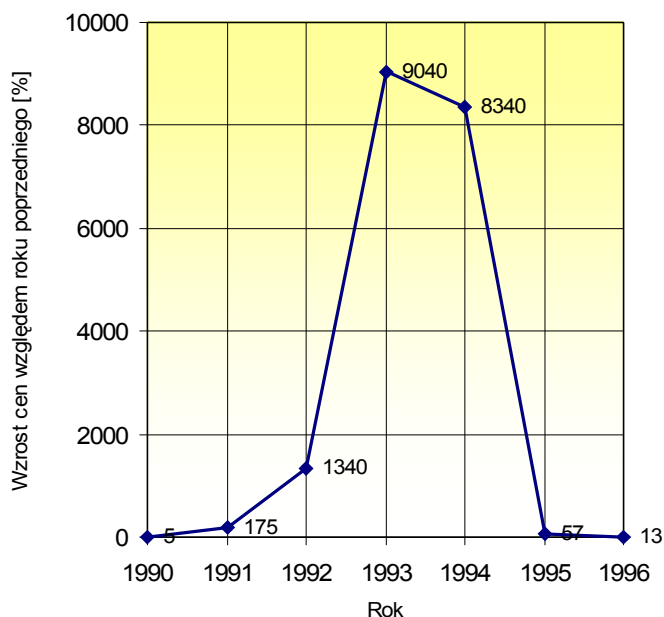
Źródło danych: S. Wiellisz, *Georgia. A brief survey of macroeconomic problems and policies*. Warsaw 1996.

⁴⁶ Wg ekspertów Międzynarodowego Funduszu Walutowego rzeczywisty spadek PKB wyniósł około 50%. Różnica 30% między oficjalnymi statystykami a szacowaniem rzeczywistości odpowiada wartości wytworzonej w szarej strefie.



Źródło danych: S. Wiellisz, Georgia. A brief survey of macroeconomic problems and policies. Warsaw 1996

**Wykres nr 3. Inflacja w latach
1990 - 1996**



Źródła danych: S. Wiellisz, *Georgia. A brief survey of macroeconomic problems and policies*. Warsaw 1996;

National Bank of Georgia, Annual Report 1998, Tbilisi 1999;

State Department for Statistic of Georgia, Statistic Yearbook 2003, Tbilisi 2004

Na gospodarczą katastrofę złożyło się kilka przyczyn. Jedną z nich wiązała się z gwałtownym przejściem od gospodarki centralnie planowanej (planowanie w skali całej Federacji) do gospodarki rynkowej. Upadek Związku Sowieckiego spowodował demontaż „związkowego podziału pracy”, którego elementem były urzędowe ceny - dalekie od wartości ustalanych przez rynek. Dostawcy i kooperanci z innych republik podnieśli ceny do poziomu rynkowego a wobec braku zaufania do rubla i tymczasowych środków płatniczych (np. kuponów) przeszli na rozliczanie w dolarach (tzw. dolaryzacja handlu). Na skutek zwyżki cen⁴⁷ produkcja stała się niekonkurencyjna, dlatego też całkowicie stanął przemysł ciężki w Gruzji oraz ograniczono produkcję w pozostałych gałęziach.

Jednocześnie ogólnozwiązkowy kryzys spowodował redukcję popytu na gruzińskie wyroby i surowce. Ograniczenie handlu – tworzącego około 43% szacowanego, oficjalnego PKB⁴⁸ - bezpośrednio przełożyło się na sytuację ekonomiczną gospodarstw domowych i budżetu Republiki.

Sytuację pogarszał import dóbr konsumpcyjnych nie wytwarzanych w Gruzji ze względu na ów „sowiecki podział pracy”. Już w okresie carskim Gruzja musiała sprowadzać zboże z Kubania. Centralne planowanie jeszcze bardziej pogłębiło uzależnienie od tego importu. Realizując wytyczne Moskwy, na większości gruntów ornych uprawy zbóż zastąpiono winnicami, sadami, plantacjami herbaty i tytoniu. W czasie kryzysu wzrost ceny i dolaryzacja objęły także importowane zboże i mąkę. Natomiast przychody z eksportu miejscowych produktów rolnych i surowców ciągle spadały, gdyż nastąpił wzrost ich ceny do

⁴⁷ Przykładowo, między 1990 a 1993 r. ceny ropy i gazu ziemnego wzrosły pięciokrotnie, wg S. Wiellisz, *Georgia. A brief survey...*, op. cit., str. 7.

⁴⁸ S. Wiellisz, *Georgia. A brief survey...*, op. cit., str. 6.

wartości powyżej progu opłacalności, co w obliczu pogorszenia sytuacji bytowej dotychczasowych nabywców stłumiło popyt.

Nabywanie dóbr i zbyt własnych produktów w nowych warunkach utrudniała skrajna centralizacja handlu w poprzedniej epoce. Niemal w całości handel między republikami oraz poza Związek obsługiwały instytucje ponadrepublikańskie, czyli tzw. centrale, zjednoczenia, spółdzielnie. Dlatego też trudno było świeżym i niedoświadczonym podmiotom Republiki zdobyć nowe rynki zbytu, szczególnie zagraniczne.

Kolejnym ciosem dla gospodarki było polityczne wykorzystanie przemysłu i zaangażowanie jego pracowników w działania polityczne. Mianowicie, w okresie 1990 – 1992 wielotysięczne rzesze ludności niemal ciągle manifestowały⁴⁹ na ulicy poparcie dla niepodległości, sprzeciw wobec decyzji poszczególnych organów republikańskich i centralnych, poparcie lub sprzeciw dla rządów Zwiada Gamsachurdii, itd. Ponadto, zarówno robotnicy, jak i sam prezydent zarządzali częste i długotrwałe strajki, mające stanowić sprzeciw wobec polityki Kremla⁵⁰. Kluczową rolę w spowodowaniu gospodarczej katastrofy odegrały nie wątpliwie wojny domowe i secesyjne. Konflikty w wieloraki sposób rujnowały życie gospodarcze. Przede wszystkim zamierała produkcja i handel w obliczu niebezpieczeństwa. Ludność była zaabsorbowana chronieniem życia własnego i rodziny, porzucając pracę. Zniszczenia oraz działania militarne unieruchamiały transport, niszczyły infrastrukturę i środki produkcji. Następował rozkład struktur państwa, szczególnie sił bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości, administracji terenowej oraz aparatu skarbowego. Państwo traciło efektywną kontrolę nad swoim terytorium. Władzę przejmowały ugrupowania paramilitarne, co oznaczało eskalację bandytyzmu i samowoli. Jako oręża w walce używano wzajemnych blokad ekonomicznych.

Konflikt w Południowej Osetii jako pierwszy wszedł w fazę zbrojną na przełomie 1990 i 1991 r. W ogniu starć legło w gruzach miasto Cchinwali - stolica Obwodu Autonomicznego. Stały się wszelkie zakłady (metalurgia, przemysł lekki, elektromaszynowy). Gruzini wprowadzili blokadę gospodarczą (odcięcie dostaw gazu, surowców, dóbr konsumpcyjnych, zatrzymanie wywozu wyrobów południowo-osetyjskich). W odwecie Osetyńscy przegrali linię wysokiego napięcia łączącą centralną Gruzję z Rosją oraz blokowali czasowo Gruzijną Drogę Wojenną – główny szlak komunikacyjny między Południowym a Północnym Kaukazem.

Reformy gospodarcze hamował ostry konflikt polityczny i słabnięcie władzy oraz brak środków realizowania władzy wykonawczej. Między wrześniem a grudniem 1991 r. trwała wojna domowa między obozem prezydenta Gamsachurdii a opozycją. Działania zbrojne (z użyciem czołgów, haubic, armat, moździerzy) doprowadziły do zniszczenia centrum Tbilisi i paraliżu organów władzy. Zamach stanu pozbawił władzy Gamsachurdę i uruchomił konfrontację między zachodnią Gruzją a centralną jej częścią. Przybycie Szewardnadze oznaczało próbę ustabilizowania politycznej sytuacji, ale i początek walk w Megrelii – ojcystym regionie obalonego prezydenta.

W międzyczasie gwałtowne walki rozgorzały w Abchazji. Był to kolejny cios dla handlu, gdyż przez zbuntowaną republikę biegło jedyne bezpośrednie połączenie kolejowe z Europą oraz ważny szlak ruchu kołowego. Wojna w Abchazji unieruchomiła kilka elektrowni wodnych (w tym największą Inguri), porty czarnomorskie, kopalnię węgla kamiennego,

⁴⁹ Demonstrowało szczególnie dużo kobiet, których specjalnością stały się tzw. wiece siedzące, które polegały na długotrwałym obsadzeniu okolic i schodów w budynkach rządowych, w sposób uniemożliwiający swobodne wejście.

⁵⁰ Jedyńm efektem strajków było rujnowanie własnej gospodarki. Akcje tego typu w coraz bardziej niezależnej już Gruzji nie były instrumentem nacisku na moskiewskie elity walczące o władzę i borykające się z dwuwładzą, itp. Mało tego, gospodarcze osłabienie Gruzji sprzyjało utrzymywaniu jej w rosyjskiej strefie wpływów i pomogło ingerować w życie polityczne kraju.

produkcję rolną i przemysł. Ponadto, doszło do powszechnej dewastacji rozbudowanej bazy turystycznej.

Należy też zauważyć gospodarcze znaczenie czystek etnicznych, przeprowadzonych przez samych Abchazów oraz Czechenów, Czerkiesów i innych przedstawicieli narodów północnokaukaskich, walczących po stronie separatystów za nieograniczone prawo do łupów (separatystów nie było stać na żołąd). Wszelkie wartościowe ruchomości zostały zrabowane i wywiezione, głównie do Czecheni⁵¹, zaś zabudowania podpalone i zburzone, aby uniemożliwić powrót. W ten sposób zniszczono niemal połowę masy mieszkaniowej w Republice Abchaskiej, jako że Gruzini stanowili przed wojną prawie połowę jej ludności (Abchazów było kilkanaście procent).

Powstanie „zwiadystów”⁵² w Megrelii wybuchło w połowie 1992 roku i prócz zniszczeń spowodowało zablokowanie portu w Poti. Pacyfikacja powstańców (dokonana przez formacje paramilitarne i Armię Czerwoną) przyniosła dalsze zniszczenia i późniejsze kłopoty z jurysdykcją nowej władzy.

Istotne znaczenie dla gruzińskiej gospodarki miały fale uchodźców z Południowej Osetii oraz Abchazji. W skutek przegranych wojen secesyjnych do innych obszarów kraju napłynęło w sumie ok. 250 tys. osób. Zaspokojenie potrzeb bytowych tych ludzi znacznie obciążało budżet państwa w kolejnych latach (aż do dziś). W tej sytuacji dynamicznie rozwijał się „czarny rynek”.

Rozpatrując przyczyny upadku gospodarki w latach dziewięćdziesiątych należy wspomnieć o roli turystyki w tworzeniu dochodu narodowego. Przed okresem perturbacji politycznych Gruzję odwiedzało rocznie ponad 3 mln turystów. Na skutek konfliktów liczba zmalała niemal do zera, pociągając za sobą bankructwo większości hoteli, sanatoriów, kurortów, etc.

Podczas prezydentury Z. Gamsachurdii uwolniono ceny niektórych towarów. Dzięki temu posunięciu dobra o ustalonych cenach maksymalnych zniknęły z rynku, zaś wolnorynkowe znacznie podrożały. W odpowiedzi na wzrost kosztów utrzymania rząd wprowadził w 1991 r. znaczną indeksację płac a wobec braku pokrycia pieniądza w towarach krok ten otworzył drogę do hiperinflacji. Szkodliwa podaż pieniądza była również efektem masowego wymuszania pokaznych kredytów i subwencji przez różnorodne grupy interesów, w czym znacznie pomagała pospolita korupcja.

O problemach z zaopatrzeniem rynku świadczy choćby wprowadzenie reglamentacji żywności⁵³. Jednak realizacja kartek również przekraczała możliwości władz. Z kolei próba częściowej konwersji energochłonnego i kapitałochłonnego przemysłu przyniosła wyłącznie bezrobocie.

Ze zrozumiałych względów w warunkach gruzińskich nie było możliwe wdrożenie reform gospodarczych jakie podjęto w innych krajach postkomunistycznych. Okoliczności sprzyjające takim działaniom nastąpiły dopiero wraz z powstaniem stabilnych władz, przerwaniem działań wojennych i przywróceniem, choćby ułomnej, kontroli centrum nad większością terytorium kraju. Takie warunki zostały spełnione dopiero w 1994 r.

⁵¹ W Abchazji z okrucieństwa zasłynął szczególnie batalion dowodzony przez Szamila Basajewa.

⁵² „Zwiadyści” to określenie zwolenników obalonego Zwiada Gamsachurdii, którzy wystąpili przeciwko obozowi Szewardnadze i starali się przywrócić do władzy siłą swojego krajana.

⁵³ Przykładowo, norma chleba dla osoby wynosiła 300 g dziennie, zaś mąki 3 kg.

12. Stabilizacja gospodarki w latach 1995 – 1997.

Omawiany okres odznacza się ogólną poprawą sytuacji gospodarczej tj. opanowaniem hiperinflacji, wzrostem produkcji i usług, zwiększeniem obrotów w handlu zagranicznym a w konsekwencji rozwojem gospodarczym, który obrazuje m.in. wzrost PKB. Na tym etapie gospodarka zaczęła stopniowo odrabiać straty powstałe na początku lat dziewięćdziesiątych, choć nie można mówić o zasadniczej odbudowie, gdyż PKB w roku 1997 stanowił jedynie 37% wartości z 1991 r. (wykresy poniżej).

Podjęcie reform gospodarczych wymagało legitymizacji i umocnienia ośrodka władzy, co nastąpiło dzięki wyborom parlamentarnym w 1992 r. I prezydenckim w 1995 r. Kolejnym krokiem pozwalającym zająć się naprawą ekonomiki było zakończenie w 1994 r. - działań zbrojnych w ostatnim z dotychczasowych konfliktów – Abchazji.

Wiosną 1994 roku powstał dość stabilny rząd, mający jako taki autorytet i wolę wdrożenia radykalnych reform, których cel streszczał się w przywróceniu rządów prawa i ratowaniu gospodarki przez jej uporządkowanie i urynkowanie.

Pakiet reform zaprojektowano wraz z ekspertami Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW), co m.in. miało pomóc w dostosowaniu gruzińskiej polityki gospodarczej do kryteriów pomocy międzynarodowych instytucji finansowych.

Działania podjęte w 1994 roku obejmowały przede wszystkim niemal całkowitą deregulację cen (poza transportem, opłatami mieszkaniowymi), demonopolizację (poza obrotem zbożem i paliwami). Poza tym uproszczono i znacznie ograniczono indeksację płac.

W kolejnym roku wdrożono kolejne rozwiązania, które uporządkowały i wzmocniły finanse. Przy dalszym wsparciu eksperckim MFW rząd przeprowadził reformę walutową wycofując zdeprecjonowane, słabe kupony i wprowadzając silne i wymienne lari (relacja do dolara: 1 USD – ok. 2 GEL, czyli lari). Zmiany w prawie znacznie wzmocniły znaczenie Banku Centralnego oraz zapewniły tej instytucji znaczną niezależność od władzy wykonawczej. W ramach porządkowania finansów państwa ujednolicono zasady obrotu pieniężnego i wprowadzono rozwiązania uszczelniające i zwiększające przejrzystość systemu kredytów.

Pomimo zahamowania dalszego upadku i niewątpliwej poprawy wskaźników makroekonomicznych poziom życia ludności niewiele się podniósł. Prawdziwą zgorą gospodarstw domowych, instytucji i przedsiębiorstw stały się długotrwałe braki w dostawie energii, gazu, łączności i wody bieżącej. Przerwy w dostawach prądu często trwały tygodniami (obecnie od kilku do kilkudziesięciu godzin). W większości miast gaz pojawił się dopiero w maju 2004 roku. Z kolei brak konserwacji wodociągów jest przyczyną radykalnego ograniczenia dostaw⁵⁴. Niewiele gruzińskich mieszkań w blokach posiada jeszcze centralne ogrzewanie, gdyż z istniejących 603 ciepłowni przetrwało tylko 6, tak więc od kilkunastu już lat mieszkania są ogrzewane piecykami na drzewo, rzadziej na węgiel, zaś kaloryfery zostały zdemontowane i sprzedane na złom.

Stabilizacji gruzińskiej gospodarki towarzyszył dynamiczny wzrost obrotów handlowych (wykres nr 5). W latach 1996 – 1997 eksport rósł w tempie większym od 10 %. Z kolei przyrost wartości importu w tym dwuleciu sięgał aż kilkudziesięciu procent. Mimo oczywistego wpływu niskiej bazy, z której startowała gospodarka po latach załamania, świadczy to o rzeczywistym rozwoju.

⁵⁴ Zasilanie w wodę blokowisk w odbywa się wg specjalnego grafika. O ustalonej porze dany budynek przez ok. 1 godzinę jest zaopatrywany pod minimalnym ciśnieniem tak, że woda dochodzi do 3-go lub 4-go piętra. Mieszkańcy wyższych pięter wnoszą wodę ze wspólnego „ujęcia” na poziomie np. 3-go piętra. Woda jest mocno chlorowana, raz na dwa lata wybuchają epidemie żółtaczki pokarmowej czerwonej i duru brzuszego. Dodać należy, że woda nie pojawia się każdego dnia.

W ciągu owych dwóch lat tempo wzrostu PKB przekraczało 10 % rocznie, stawiając Gruzję w gronie najszybciej rozwijających się gospodarek, choć w tym przypadku bliższe prawdzie jest określenie „jedna z najszybciej odbudowujących się gospodarek”.

Deficyt handlowy sięgający nawet 700 mln USD przyczynił się do ogromnego zadłużenia zagranicznego⁵⁵. W 1995 roku zadłużenie zagraniczne osiągnęło aż 1 mld USD, co stanowiło aż 80% ówczesnego PKB. Na tę sumę złożyły się głównie płatności za turkmeński gaz (32% długów) oraz pożyczki komercyjne. W tym samym roku Gruzja, wsparta przez MFW, rozpoczęła rozmowy o restrukturyzacji długu. Obok negocjacji z wierzycielami rząd podjął szereg innych działań zmierzających do ograniczenia przyrostu zadłużenia. Jako że lwia część zobowiązań wynikała z opłat za gaz władze zdecydowały się na odcięcie dostaw gazu dla gospodarstw domowych i większości przedsiębiorstw. Ten drastyczny krok był podyktowany specyfiką rozliczeń za media: nie było pomiarów zużycia gazu przez gospodarstwa domowe, ściągalność opłat w 1995 r. nie przekraczała 7%, zaś różnica spadała na barki budżetu państwowego. Z kolei przedsiębiorstwa odmawiały płacenia argumentując trudnościami ekonomicznymi. W ten sposób podmioty gospodarcze musiały wynegocjować indywidualne kontrakty z dostawcą.

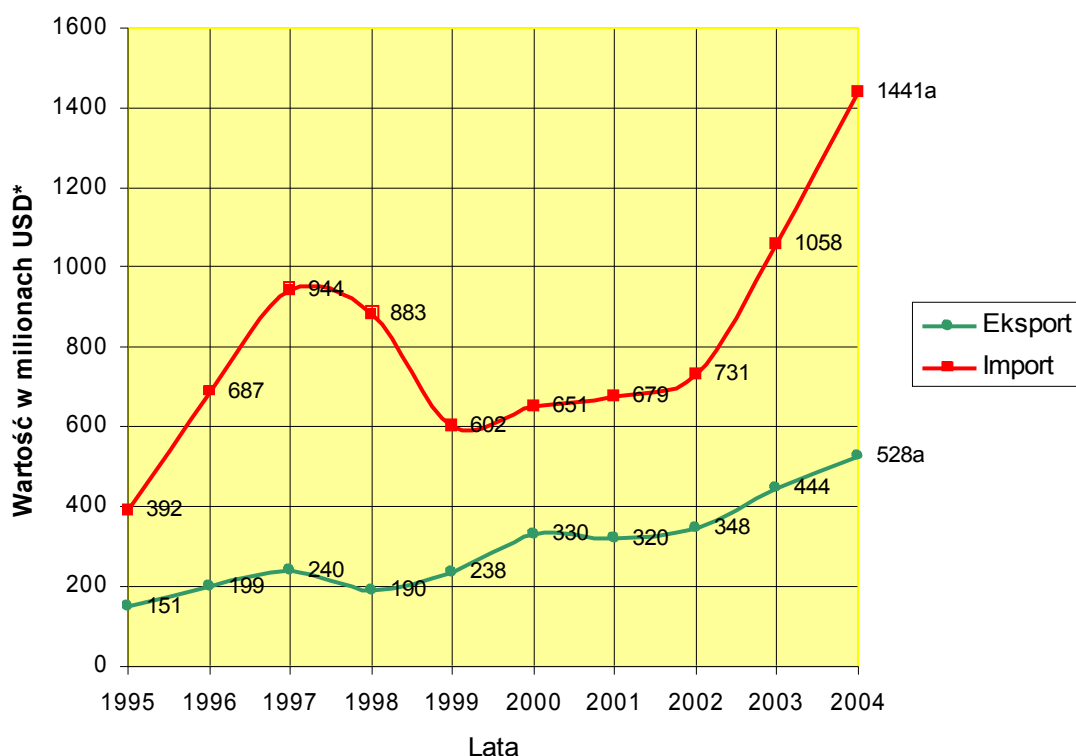
W analizowanym okresie nieocenione znacznie miała dla Gruzji pomoc zagraniczna⁵⁶. Ludność bezpośrednio odczuła pomoc humanitarną, szczególnie dostawy mąki i innych produktów żywnościowych, których nie zapewniał import państwowy. W 1994 roku wartość sprowadzonej w ramach pomocy mąki sięgnęła 68 mln USD. Ważną rolę w stabilizacji gospodarki odegrały pieniądze, różne dobra i usługi, które Gruzja otrzymała jako pomoc zagraniczną. W 1996 wartość projektów zakończonych wyniosła szacunkowo 163 mln USD, realizowanych i przygotowywanych do realizacji aż 529 mln USD⁵⁷.

⁵⁵ Już w 1994 roku zadłużenie zagraniczne przekroczyło 1 miliard USD.

⁵⁶ Środki uzyskane z zagranicy stanowiły 3,5 % PKB w 1994, 2% PKB w 1995, 0,9 PKB w 1995.

⁵⁷ S. Wiellisz, Georgia. *A brief survey...*, op. cit., str. 21.

**Wykres nr 4. Rejestrowany handel zagraniczny
w okresie 1995 - IX 2004**



* - wartości w przybliżeniu do 1 miliona USD

a - wartość dla okresu od stycznia do września 2004

Źródła danych: *National Bank of Georgia, Annual Report 1998, Tbilisi 1999, State Department for Statistic of Georgia, Statistic Yearbook 2003, Tbilisi 2004*

13. Gospodarcze wyhamowanie w latach 1998 – 2000.

W ciągu omawianego dwulecia gruziński rozwój prawie zniknął. Przyrost PKB sięgał w porównaniu 3%, eksport zmalał o 20% i radykalnie spadła wartość importu.

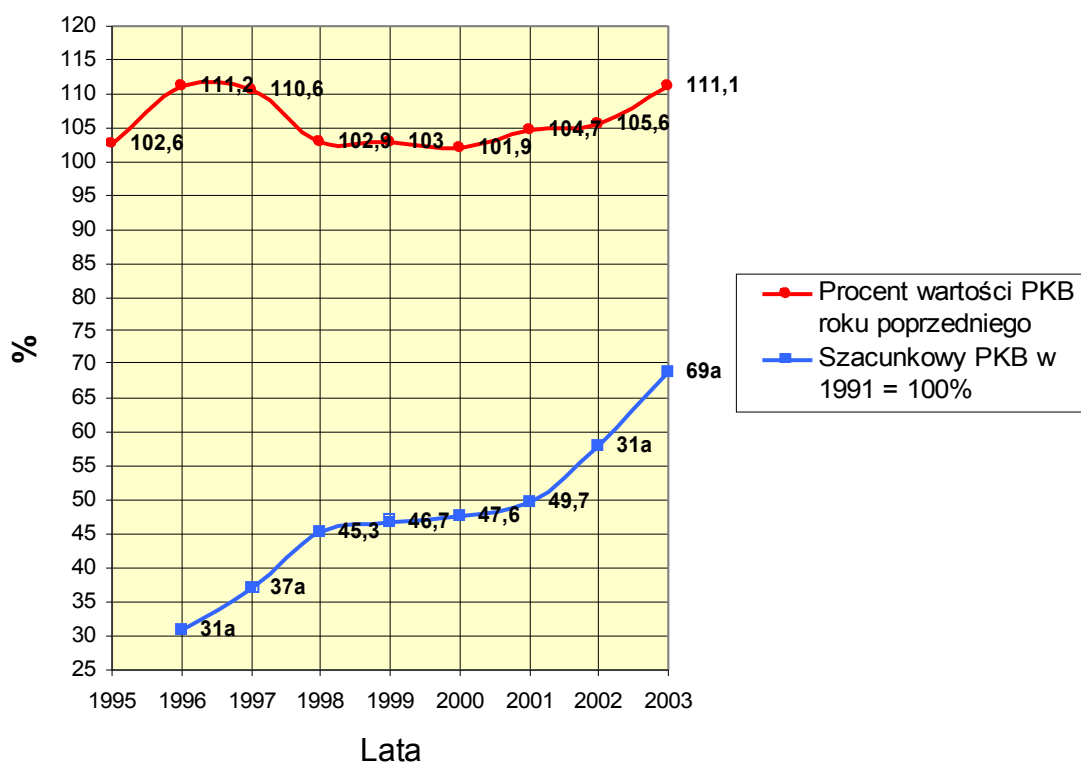
Złamanie wzrostowych trendów było w dużej mierze wywołane czynnikami zewnętrznymi. Najpoważniejsze z nich to: kryzysy walutowe u sąsiadów, z którymi Gruzja utrzymywała najsilniejsze relacje gospodarcze. Eksport do Rosji stanowił najważniejszą pozycję w przychodach z zagranicznego handlu Gruzji (27% wartości eksportu w 1997r.), mimo nieporównywalnie mniejszego niż w okresie sowieckim poziomu obrotów. Z kolei po upadku Związku Sowieckiego i otwarciu granicy dawnym z NATO-wskim wrogiem – Turcją – dynamicznie rozwijał się handel z tym krajem (20% wartości eksportu w 1997 r.), co stanowiło podstawę względnego dobrobytu przygranicznej Adżarii. Kryzysy w Rosji i Turcji spowodowały radykalne zmniejszenie gruzińskiego eksportu do tych państw a ponadto wyraźnie zmniejszyło się zaufanie inwestorów do gospodarek całego regionu.

Z drugiej strony wystąpiło szereg przyczyn wewnątrz kraju, które zahamowały dalszy rozwój. Okazało się, że wzrost gospodarczy natrafia na poważne bariery. Wśród głównych

problemów należy wymienić: zbyt wolną transformację strukturalną gospodarki, nieefektywne zarządzanie, skorumpowaną i niewydolną administrację, kapitałową słabość systemu bankowego, gwałtownie rozwijający się przemysł⁵⁸. Oczywiście, wymienione uwarunkowania wewnętrzne nie odpowiadają za tak raptowne zahamowanie wzrostu gospodarczego. Tym niemniej ograniczają tempo rozwoju gospodarki w długim okresie, pogłębiają kryzysy spowodowane czynnikami zewnętrznymi i utrudniają wyjście z nich.

W odpowiedzi na opóźnienia w dalszym reformowaniu gospodarki oraz brak postępu we wdrażaniu uzgodnień z instytucjami międzynarodowymi Międzynarodowy Fundusz Walutowy czasowo zawiesił współpracę z Gruzją. Ogół niekorzystnych zjawisk zewnętrznych i zewnętrznych nasilił destrukcyjny wpływ na gospodarkę, co obrazują wskaźniki makroekonomiczne. Załamanie wzrostu gospodarczego i dewaluacja miejscowej waluty (lari) przełożyło się na drastyczny, bo aż 22-procentowy spadek Produktu Krajowego Brutto per capita wyrażonego w USD (wykres nr 6).

Wykres nr 5. Dynamika Produktu Krajowego Brutto Gruzji w latach 1995 - 2003

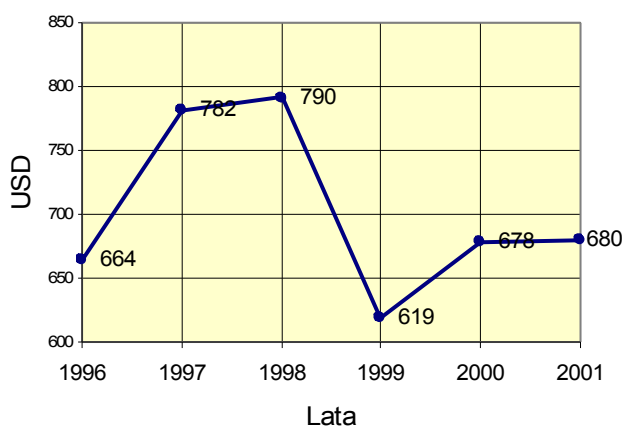


a – wartości obliczone przez autora na podstawie dostępnych danych

Źródło danych: *National Bank of Georgia, Annual Report 1998, Tbilisi 1999, State Department for Statistic of Georgia, Statistic Yearbook 2003, Tbilisi 2004*

⁵⁸ Szacuje się, że przemysł zapewnia co najmniej połowę przychodów para-państw tj. Abchazji i Południowej Osetii. Podczas rządów Szewardnadze na nielegalnych transakcjach z separatystami korzystało w dużej mierze otoczenie prezydenta i rządu gruzińskiego.

Wykres nr 6. Nominalny Produkt Krajowy Brutto per capita wyrażony w dolarach amerykańskich w latach 1996 - 2001



Źródło danych: National Bank of Georgia, Annual Report 1998, Tbilisi 2002.

14. Ożywienie gospodarcze w latach 2001 – 2003.

Ostatni analizowany etap rozwoju gospodarczego Gruzji odznacza się powrotem do wysokiego tempa wzrostu gospodarczego. Począwszy od roku 2001 PKB przyrasta w szybkim tempie, wyraźnie rosą obroty w handlu zagranicznym (w tym eksport aż o 65%). Warto też zauważyć, że w końcu tego okresu gruzińska gospodarka odbudowuje już blisko 70% wartości Produktu Krajowego Brutto z 1991 r.

Na ożywienie złożyła się kilka przyczyn. Wśród wewnętrznych należy wymienić przyspieszenie wdrażania reform opracowanych wspólnie w MFW. Zaowocowało to przywróceniem pomocy Funduszu. W ramach współpracy z MFW rząd rozpoczął wdrażanie Programu Zmniejszenia Ubóstwa i Wspomagania Rozwoju (Poverty Reduction and Growth Facility Program), ponadto w r. 2002 Gruzja otrzymała 30 mln pożyczki z Funduszu i 55 mln z Banku Światowego.

Poprawa sytuacji u sąsiadów istotnie zwiększyła popyt na gruzińskie dobra. Wzrost dynamiki eksportu należy uznać za ważną składową wzrostu gospodarczego i ważny czynnik zmian jakościowych w gospodarce. Można przypuszczać, że konkurencja na rynkach zewnętrznych wymusza ciągle zwiększanie efektywności i podnoszenie jakości oferowanych produktów i usług.

Mimo pewnych sukcesów stabilność gruzińskiej gospodarki zależy w dużej mierze od pomocy zagranicznej. Nie ustaje pomoc humanitarna, głównie w postaci dostaw żywności (mąki). Wobec znikomej ściągłości podatków (ok. 8%)⁵⁹ i braku innych zasobnych źródeł przychodów budżet jest częściowo zasilany środkami z zagranicy. W 2001 r. szacunkowa wartość pomocy zagranicznej wyniosła 150 mln USD. Warto zauważyć, że w pewnych dziedzinach postęp odbywa się wyłącznie dzięki aktywności rządów lub instytucji zewnętrznych, np. sformowanie, wyszkolenie i wyposażenie pierwszych batalionów gruzińskiej armii odbywa się w ramach amerykańskiego programu „Wyszkół i Wyposaż” („Train and Equip”), ewidencję i rozgraniczenie prywatnych gruntów finansuje USAID (United States Agency for International Development). Często jest też udzielana pomoc

⁵⁹ Wartość szacunkowa podawana kilkakrotnie przez ekspertów południowokaukaskiego oddziału polskiej fundacji CASE, w czasie spotkania z autorem w Tbilisi, latem 2004 r.

doraźna, jak na przykład kilkanaście milionów dolarów podarowanych przez USA i UE na organizację wyborów prezydenckich i parlamentarnych po „rewolucji róż”. Najbardziej hojnym darczyńcą rządowym są Stany Zjednoczone. W przeliczeniu na mieszkańca Gruzini zajmują drugie miejsce za Izraelem w wartości wsparcia amerykańskiego.

Przełomowym momentem dla pomocy zagranicznej okazało się obalenie miękkiego autorytaryzmu E. Szewardnadze. W maju 2004 r. zorganizowano w Brukseli tzw. konferencję donorów, na której zdecydowano o przeznaczeniu dla Gruzji różnorodnej pomocy o wartości 1 mld Euro. Kolejny miliard, tym razem dolarów amerykańskich, zadeklarował rząd USA w ramach programu „Wyzwania tysiąclecia”.

Perspektywy rozwoju gospodarczego wyglądają obecnie najbardziej pomyślnie od odzyskania niepodległości. Istotnym źródłem wpływów budżetowych w niedalekiej przyszłości stanie się zapewne tranzyt surowców energetycznych z basenu M. Kaspijskiego na Zachód. W roku 2005 r. oddano do użytku ropociąg Baku-Tbilisi-Ceyhan, zaś w roku 2007 planuje się uruchomić gazociąg Baku-Tbilisi-Erzurum. Duży potencjał niesie w sobie turystyka, która dalej znajduje się w powojennej zapaści. Jednak do rozwoju tej dziedziny niezbędna jest stabilność polityczna nie tylko Gruzji, ale i regionu.

Pomimo pozytywnych zjawisk gospodarczych poziom życia ludności w dalszym ciągu nie dorównuje wcześniejszym okresom. Aż 54% (2001 r.) społeczeństwa żyje poniżej granicy ubóstwa, bezrobocie sięga 17%, zaś PKB per capita liczony wg parytetu siły nabywczej wynosi niespełna 3200 USD (2002r.).

Bibliografia:

- 1.B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987.
- 2.W. Materski, *Gruzja*, Warszawa, 2000.
- 3.S. Wiellisz, *Georgia. A brief survey of macroeconomic problems and policies*, Warsaw 1996.
- 4.National Bank of Georgia, *Annual Report 1998*, Tbilisi 1999.
- 5.State Department for Statistic of Georgia, *Statistic Yearbook 2003*, Tbilisi 2004.
- 6.Wywiady, kwerenda prasy, etc. podczas badań terenowych w terminie 5VIII – 29 IX 2004, w ramach projektu „Wyzwania niepodległej Gruzji. Polityka, regionalizmy, gospodarka, uchodźcy.”